

Editörden

Editorial

N. Yasemin YALIM^a

Türkiye Biyoetik Dergisi TJOB'un 6. Cilt 4. Sayısı (2019 Yılı Kış Sayısı) sizlere ulaşırken dünya hâlâ CoViD-19 pandemisi ile boğuşuyor. Bu sayının yayınlanması yazın ortasını buldu, dolayısıyla sayının dönemini yazarken yüzümde hüzünlü bir gülümseme var. TJOB bir gereksinime yanıt verme kaygısıyla yayın hayatına başlamıştı. Türkiye Biyoetik Derneği'nin çatısı altında, ülkemizde uygulamalı etik alanında yapılan nitelikli çalışmaları bilim dünyası ile buluşturmayı, bunu yaparken de her türlü baskıya ve bilim dışı sınırlamaya direnmeyi hedeflemiştir. Bugüne dek bunu önemli ölçüde başardı da. Kuşkusuz bir ülkenin bilimsel iklimini belirleyen birçok faktör vardır. Özellikle Türkiye gibi Aydınlanma Çağı değerleri ile çok geç tanışmış, bunların pek çoğunu içselleştirmekte sorunlar yaşayan bir ülkede bu faktörlerin bir bölümünün çağdaş bilim anlayışı ile uzaktan yakından ilişkisi bulunmamaktadır. Bunlar arasında TJOB'u en çok etkileyeni ise akademik yükseltme ve akademik teşvik ölçütleri olmuştur.

Ülkemizde akademik yükseltme ölçütleri de akademik teşvik kuralları da büyük ölçüde Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından belirlenmektedir. Bu belirlemede niceliksel büyüklüğün öncelenmesi hemen her zaman eleştiri konusu olmuştur. Söz konusu eleştirilerin haklılığı ise yine bizzat YÖK tarafından yayınlanan istatistiklerle kanıtlanmış; Türkiye adresli yayın sayısı geometrik olarak artarken, ülkemizin dünya bilimine yaptığı katkı oranı aynı geometrik oranda ve hızla düşmüştür. Bu olumsuzluğun önüne geçmek amacıyla yine YÖK tarafından bu kez indekslerde bulunan dergilerde yayın yapmayı zorlayacak önlemlerle, etki düzeyi (impact factor) yüksek dergilerde yayın yapma koşulları getirilmiştir. Getirilen kuralların önemli bir özelliği ise, bilim insanlarını tek başına (ya da çok az sayıda yazarla birlikte) yayın yapmaya yöneltici kısıtlamalar olmuştur. Çağdaş bilimsel bilgi üretiminin doğasına aykırı bu önlemler de etkilerini göstermekte gecikmemişlerdir. Türkiye preditor (yırtıcı) olarak nitelenen ve bilimsel bilgiyi korumak, denetlemek ve yaymak amacı yerine, bilimsel yayınlardan elde edilecek ikincil yararları ve çıkarları önceleyen sözde-bilimsel dergilerin ana adresi haline gelmiştir. Ülkemizdeki bilimsel üretimi arttıracığı sanılan söz konusu önlemler, Türkiye'ye *yalancı* uluslararası kongre düzenlemek ve sözde-bilimsel dergi ile uluslararası nitelikte kitaplar yayınlamak konusunda çağ atlatmıştır. Geriye ürettiği bilgiye güvenilemeyen, üniversiteleri standart bir başarı düzeyine ulaşamayan, bilim dünyasının kıyısında yer alan bir ülke görüntüsü kalmıştır. Tüm bu deneyimden alınması gereken ders, bir ülkede bilimin, bilim insanlarının bireysel çıkar ve çabaları üzerinden geliştirilemeyeceğidir; son kırk yıldaki Türkiye deneyimi bunun en açık kanıtıdır.

Nitelikli bilimsel üretimi arttırmanın tam tersi etki yapan yukarıda sayılan önlemlerin bir başka olumsuz etkisi de TJOB gibi kısıtlı mali olanaklarla yayın yaşamını sürdüren, az sayıda bilim insanının bilimsel üretimde bulunduğu bir alanla ilgili yazılara yer veren dergilerin yayınlanmaya değer, yüksek bilimsel düzeye sahip yazılarla buluşmasını engellemesidir. Bu noktada bir kısır döngü söz konusu olmaktadır. Bilimsel yayın indeksleri, dergilerin indekslenmeye değer olup olmadıklarını saptamak üzere yayın sayısı ve niteliği, yayınlanma sıklığı ve düzeni, makale değerlendirme sürecinin kalitesi ve güvenilirliği gibi bazı temel ölçütler kullanılmaktadır. Ülkemizde geçerli olan akademik yükseltme ve teşvik kuralları bilim insanlarını zaten indekste bulunan dergilerde yayın yapmaya zorladığı için, henüz indekslerde yer almayan dergilerin nitelikli yazılar bulması mümkün olmamakta, bu da dergilerin indekslere girmesinin önünü kapatmaktadır. Bu durumda dergi yayın kurulunun önünde az sayıda seçenek kalmaktadır; (a) gelen makalelerin bilimsel yeterliliklerinden kuşku

^aProf. Dr., Türkiye Biyoetik Derneği Başkanı ✉ yalimx001@yahoo.com

duysa bile bunları yayınlamak, (b) kişisel ilişkilerle sağlanan az sayıdaki yazı ile derginin yayını sürdürmek, (c) derginin yayın hayatına son vermektir. Biz bunlardan ilkinin hiç yapmadık; sonuncuyu ise yapmamak için çabalamaya devam edeceğiz.

TJOB yukarıda gerekçelerini sıraladığım kısır döngüden nasibini almaktadır. Küçük bir grup akademisyenin özverili çabası ile yayınlanan ve Türkiye Biyoetik Derneği'nin kısıtlı maddi olanakları ile desteklenen dergimizi sizlere ulaştırmayı sürdürüyoruz; gücümüzün yettiği ölçüde de sürdüreceğiz. 2019 yılının dördüncü sayısı biraz eksik ve biraz geç olsa da sizlerle buluşuyor. Her zamanki gibi keyifli okumalar dileklerle yeni sayıyı ilginize ve bilginize sunarken hem çalışmalarınızı bizlerle paylaşmanız, hem de alanımızın az sayıdaki dergilerinden biri olan TJOB'a yazı, görüş, haber ve eleştirilerinizle destek olmanız için sizlere çağrıda bulunmak istiyorum. Saygılarımla.

Prof. Dr. Neyyire Yasemin YALIM

Başkent Üniversitesi Tıp ve Diş Hekimliği Fakülteleri Dönem 1 ve 2 Öğrencilerinin Kültürlerarası Duyarlılık ve Empati Ölçeği Skorlarının Değerlendirilmesi*

Evaluation of the Intercultural Sensitivity and Empathy Quotient Scale Scores of Term 1 and 2 Students of Baskent University Faculty of Medicine and Dentistry

Rıfat Vedat YILDIRIM^a, Tuğçe ŞENÇELİKEL^b

Özet: Kültürel duyarlılık, hastalarla etkileşimde bulunurken kültürel bilgileri kullanma ve tartışmalar ve tedavi önerileri sırasında kültürü göz önünde bulundurma isteğini ayrıca hastaların değerlerini, inançlarını ve tutumlarını anlama ve bunlara saygı göstermeyi içerir. Sağlık hizmeti sunucularının hastalarının kültürleri hakkında bilgi sahibi olmaları ve sağlıkta kültürün önemine duyarlı olmaları gerekmektedir. Empati, bir insanın kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak onun duygu durumunu, düşünce yapısını anlaması olarak tanımlanır. Buna göre çalışmanın amacı Başkent Üniversitesi Tıp ve Diş Hekimliği Fakülteleri Dönem 1 ve 2 öğrencilerine kültürlerarası duyarlılık ve empati skorlarını değerlendirmektir. **Yöntem ve Gereçler:** Bu çalışmada Başkent Üniversitesi Tıp ve Diş Hekimliği Fakülteleri Dönem 1 ve 2 öğrencilerine kültürlerarası duyarlılık düzeylerini ölçmek için, Chen ve Starosta (2000) tarafından geliştirilen Kültürlerarası Duyarlılık Ölçeği (KDÖ) ile Baron-Cohen ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş empatiyi ölçen bir öz bildirim ölçeği (EÖ) kullanılmıştır. Başkent Üniversitesi Tıp (T) ve Diş Hekimliği (D) Fakültesi Dönem 2 öğrencilerinin KDÖ ve EÖ skorları Dönem 1 öğrencilerine göre daha fazla olması beklenmektedir. Gerekçesi ise Dönem 2 öğrencilerinin bir önceki yıl Tıp Etiği dersi almış olmalarıdır. **Bulgular:** Dönem 1 ve dönem 2 öğrencileri arasında KDÖ ve EÖ skorları arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. KDÖ toplam skoru ile EÖ skoru arasında bir korelasyon bulunmamıştır. Hem dönem 1 hem de dönem 2 öğrencilerinde kadınların empati ölçeği skorlarının erkeklerden fazladır ve bu fark istatistiksel olarak anlamlıdır. **Tartışma ve Sonuç:** Dönem 1 ve dönem 2 öğrencileri arasında KDÖ ve EÖ skorları arasında anlamlı bir fark bulunmadığından bulguları birinci hipotezimizi desteklememektedir. KDÖ toplam skoru ile EÖ skoru arasında bir korelasyon bulunmadığından ikinci hipotezimiz de desteklenmemektedir. Dönem 1 ve dönem 2 öğrencilerinde kadınların empati ölçeği skorlarının erkeklerden fazla olduğu ve bu farkın da anlamlı olduğundan üçüncü hipotez, sadece EÖ bakımından desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültürler arası duyarlılık, empati, etik

--

Abstract: Cultural sensitivity includes the willingness to use cultural information while interacting with patients and to consider culture during discussions and treatment recommendations, as well as understanding and respecting the values, beliefs, and attitudes of patients. Health care providers need to be aware of the cul-

*Başkent Üniversitesi Tıp Fakültesi XXI. Öğrenci Sempozyumu Çalışma Grupları Sunumları (22-24 Mayıs 2019) dahilinde sunulmuştur

^aDr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı ✉ ryildirim77@gmail.com

^bUzm., Başkent Üniversitesi Tıp Fakültesi Biyoistatistik Anabilim Dalı

Gönderim Tarihi: 09.08.2019 • Kabul Tarihi: 10.07.2020

tures of their patients and be sensitive to the importance of culture in health. Empathy is defined as a person's understanding of his / her state of mind and thinking by putting himself in his place. Therefore, intercultural sensitivity and empathy level of the students of the Faculties of Medicine and Dentistry constitute one of the main topics of this research. Methods: In this study these two scales were used such as Intercultural Sensitivity Scale (ISS) developed by Chen and Starosta, and Empathy Quotient Scale (EQS) developed by Baron-Cohen et al. It is expected that the ISS and EQS scores of the Term 2 students of Faculty of Medicine (M) and Dentistry (D) will be higher than the students of Term 1. The reason is that the students of Term 2 have taken Medical Ethics in the previous year. Results: There is no significant difference between the students in term 1 and term 2 in ISS and EQS scores. There is no correlation between the total score of ISS and the EQS score. The EQS scores of women in both term 1 and term 2 students are higher than men and this difference is statistically significant. Discussion and Conclusion: Since there is no significant difference between the ISS and EQS scores between term 1 and term 2 students, these findings do not support our first hypothesis. Our second hypothesis is not supported, as there is no correlation between the ISS total score and the EQS score. Since the EQS scores of women in term 1 and term 2 students are higher than men and this difference was also significant, our third hypothesis is supported only in terms of EQS.

Keywords: Intercultural sensitivity, empathy, ethics

GİRİŞ VE GENEL BİLGİLER

Toplumları oluşturan bölüntüler içinde kültürel çeşitliliğin önem kazandığı ve bu öneme yapılan vurgunun da her geçen gün arttığı bir küresel dünyada yaşıyoruz. Bu kültürel çeşitlilik sadece yaşanılan yer bağlamında değil doğal olarak çalışma ortamında da karşımıza çıkmaktadır. İşçi-işveren ve hizmet sağlayıcı-hizmet alıcı bağlamlarında her iki tarafın da farklı kültürel köklerden gelmesi aradaki iletişim sürecini haliyle etkilemektedir. Kültürle ilgili kapsamlı ilk tanımlamalardan biri İngiliz Antropolog Tylor'a aittir. Tylor, kültürü 'kişinin, toplumun bir üyesi olarak kazandığı bilgi, inanç, sanat, hukuk, âdet, gelenek, alışkanlık ve yeteneklerin bütünü' şeklinde tanımlar (1). Her kültürde, insanlar mesajların şifrenmesi ve kodlarının çözülmesi için ortak bir sistem aracılığıyla birbirine bağlanır. Her kültür bunu kendi sözel ve sözel olmayan davranışlarıyla yapar ve kendi mesajlarını ifade etme ve yorumlama yoluna sahiptir (2). Hizmet-alıcısı ve hizmet-vericisi ya da sağlık sektöründe hasta-sağlık çalışanı bağlamından bakıldığında her iki tarafın farklı kültürel şifrelere ve şifre çözümlerle iletişim kurması karşılıklı anlaşmayı doğal olarak etkileyecektir. Karşılıklı kültürel farklılıkların taraflarca hoş görülmesi "kültürel duyarlılık" bağlamında atılan önemli bir adımdır. Bulduk ve ark. kültürel duyarlılığı, "kültürlerarası iletişim becerisinin bir parçasıdır ve "kültürlerarası farklılıkları anlamada, kabul etmede ve takdir etmede kendi motivasyonunu sağlamak için gerekli olan aktif istek" olarak tanımlanmaktadır" şeklinde tanımlamaktadır (3). Kültürel duyarlılık, hastalarla etkileşimde bulunurken kültürel bilgileri kullanma ve tartışmalar ve tedavi önerileri sırasında kültürü göz önünde bulundurma isteğini ayrıca başkalarının değerlerini, inançlarını ve tutumlarını anlama ve bunlara saygı göstermeyi içerir (4). Diğer kültürlerden gelen hastalarla çalışırken, sağlık hizmeti sağlayıcıları bunu rutin işlerinin içindeyken öğrenebilirler, ancak bu insanların sağlığı ile uğraşırken tehlikeli olabilir ve yanlış tanılama ve hastanın kendi inançlarını ihlal etme gibi yanlış anlaşılmalara ve yüksek maliyetli hatalara yol açabilir. Sonuç olarak, sağlık hizmeti sunucularının hastalarının kültürleri hakkında bilgi sahibi olmaları ve sağlıkta kültürün önemine duyarlı olmaları gerekmektedir.

Başkent Üniversitesi Tıp ve Dış Hekimliği Fakülteleri'nin Tıp Etiği adı altında verilen derslerde hem özerkliğe saygı ilkesi hem de adalet ilkesi konuları içinde insanların farklı özelliklerine (yaş, cinsiyet, cinsel yönelim, ırk, kültürel farklılıklar) saygı duyulması ile ilgili farkındalık yaratılmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle Tıp ve

Diş Hekimliği Fakülteleri öğrencilerinin kültürlerarası duyarlılığı bu araştırmanın ana konularından birini oluşturmaktadır. Empati, bir insanın kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak onun duygu durumunu, düşünce yapısını anlaması olarak tanımlanır. Empati, çalışmanın konusu olan kültürlerarası farklılıkları anlama, saygı gösterme, kendini farklı kültürden gelen insanların yerine koyma durumları için özellikle sağlık hizmeti sağlayıcılarının sahip olması istenen bir özelliktir. Bu noktadan yola çıkılarak söz konusu öğrenci grubunun kültürlerarası duyarlılık ölçeği ile empati ölçeği skorları arasındaki bağlantının incelenmesi çalışmanın öncelikli hedefidir.

GEREÇ VE YÖNTEM

Bu çalışma Başkent Üniversitesi Tıp ve Sağlık Bilimleri Araştırma Kurulu tarafından onaylanmış (Proje no: KA19/39) ve Başkent Üniversitesi Araştırma Fonunca desteklenmiştir.

Başkent Üniversitesi Tıp ve Diş Hekimliği Fakülteleri Dönem 1 ve 2 öğrencilerine kültürlerarası duyarlılık ve empati ölçekleri uygulanmıştır. Kültürlerarası duyarlılık düzeylerini ölçmek için, Chen ve Starosta (2000) tarafından geliştirilen 23 maddelik 5'li Likert tipi Kültürlerarası Duyarlılık Ölçeği (KDÖ) kullanılmıştır (5). Ölçeğin, kültürlerarası etkileşime katılım (1, 11, 13, 21, 22, 23, 24. maddeler); kültürel farklılıklara saygı duyma (2, 7, 8, 16, 18, 20. maddeler); kültürlerarası etkileşimde özgüven (3, 4, 5, 6, 10. maddeler); kültürlerarası etkileşimden zevk alma (9, 12, 15. maddeler); kültürlerarası etkileşime özen gösterme (14, 17, 19. maddeler) olmak üzere toplam 5 alt kategorisi bulunmaktadır. 2, 4, 7, 9, 12, 15, 18, 20 ve 22. maddeler ters çevrilerek puanlanmaktadır.

Empati ölçeği (EÖ) olarak da Bora ve Baysan'ın Türkçe geçerlilik ve güvenilirliğini ortaya koyduğu Baron-Cohen ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş empatiyi ölçen 40 soru ve çeldirici özellikte 20 soruyu içeren bir öz bildirim ölçeği kullanılmıştır (6). Çalışma 20.02.2019 tarihinde etik kurul onayı almış ve veri toplama işlemi Mart-Nisan 2019 tarihleri arasında gerçekleşmiştir.

Biyoistatistik Yöntem

Çalışmada tanımlayıcı istatistik olarak sayısal değişkenler için varsayımlara bağlı olarak ortalama \pm standart sapma ya da medyan (minimum-maksimum); kategorik değişkenler için frekans (n) ve yüzde (%) verilmiştir. Etik dersi alan ve almayan gruplar arasında ve cinsiyet grupları (etik dersi alan ve almayan ayrı ayrı değerlendirilmiştir) arasında ölçek puanları açısından anlamlı farklılık olup olmadığı parametrik test varsayımları sağlanıyor ise "Student t test", sağlanmıyorsa "Mann-Whitney U testi" ile analiz edilmiştir. Ölçekler arası ilişkiler varsayımlara bağlı olarak "Pearson korelasyon katsayısının önemlilik testi" ile ya da "Spearman korelasyon katsayısının önemlilik testi" ile incelenmiştir. Tüm analizlerde I. Tıp hata olasılığı 0,05 olarak belirlenmiştir. Analizlerin tamamı IBM SPSS V25 programı kullanılarak yapılmıştır.

Amaç

Çalışmanın amacı, Başkent Üniversitesi Tıp ve Diş Hekimliği Fakülteleri Dönem 1 ve 2 öğrencilerine kültürlerarası duyarlılık ve empati skorlarını değerlendirmektir.

Hipotez

Başkent Üniversitesi Tıp (T) ve Diş Hekimliği (D) Fakültesi Dönem 2 öğrencilerinin KDÖ ve EÖ skorları Dönem 1 öğrencilerine göre daha fazla olması beklenmektedir (T2 ile T1 arasında ve D2 ile D1 arasında skorlar arasında anlamlı fark olması beklenmektedir). Gerekçesi ise Dönem 2 öğrencilerinin bir önceki yıl Tıp Etiği dersi almış olmalarıdır.

Öğrencilerin EÖ skoru ile KDÖ skorları arasında pozitif korelasyon bulunması beklenmektedir.

Kadın öğrencilerin erkek öğrencilere göre KDÖ ve EÖ skorları daha yüksek olması beklenmektedir.

T2 ile D2 ve T1 ile D1 arasında ise fark bulunmaması beklenmektedir.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Biyoistatistik ön değerlendirmeye göre çalışmaya her dönemden 51 öğrenci olmak üzere toplam 102 öğrenci alınması planlanmıştır. Ancak çalışmaya dönem 1'den 48 ve dönem 2'den 51 öğrencinin verisi dâhil edilmiştir. Eksik veri içeren ölçekler değerlendirilmeye dahil edilmemiştir. Çalışmanın bir diğer kısıtlılığı da katılımcıların sadece Başkent Üniversitesi öğrencilerinden oluşması ve homojen bir gruba ölçeklerin uygulanmış olmasıdır.

BULGULAR

Demografik Bulgular:

Çalışmaya katılan öğrencilerin demografik bulguları tabloda gösterilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Katılımcıların demografik bulguları

<i>Katılımcıların okudukları bölüme göre dağılımları</i>			
Bölüm		Frekans	(%) Oran
Tıp Fakültesi		56	56,60
Dış Hekimliği Fakültesi		43	43,40
Toplam		99	100,00
<i>Katılımcıların okudukları döneme ve cinsiyete göre dağılımları</i>			
Dönem		Frekans	(%) Oran
Dönem 1	Erkek	18	37,50
	Kadın	30	62,50
	Toplam	48	100,00
Dönem 2	Erkek	18	35,29
	Kadın	33	64,71
	Toplam	51	100,00
<i>Katılımcıların mezun oldukları lise tipine göre oranları</i>			
Lise Tipi		Frekans	(%) Oran
Anadolu/Fen/Süper		93	93,93
Genel Lise		4	4,04
Meslek Lisesi		2	2,03
Toplam		99	100,00
<i>Katılımcıların ebeveynlerinin çalışma durumu</i>			
Çalışma Durumu		(%) Anne	(%) Baba
Çalışıyor		69,70	87,90
Çalışmıyor		30,30	12,10
<i>Katılımcıların Ankara'da kaldıkları yere göre oranları</i>			
Kalınan Yer		Frekans	(%) Oran
Evde, aileyle		58	58,6
Evde, arkadaş/kardeş ile		11	11,1
Evde, yalnız		9	9,1
Evde, akrabalar ile		1	1,0

Yurtta	20	20,2		
Toplam	99	100,0		
Katılımcıların ebeveynlerinin eğitim durumu				
	Anne		Baba	
Eğitim Durumu	Frekans	(%) Oran	Frekans	(%) Oran
Okuryazar	1	1,00	1	1,00
İlkokul	1	1,00	1	1,00
Ortaokul	5	5,10	3	3,00
Lise	12	12,10	10	10,10
Üniversite ve üstü	80	80,80	84	84,80
Toplam	99	100,00	99	100,00

Empati Ölçeği Bakımından Bulgular:

Tablo 2: Katılımcıların empati skoru ortalamalarının dönemlere göre durumu

	Dönem	N	Ortalama	Std. Sapma
Empati Skoru	Dönem 1	48	42,6250	8,43404
	Dönem 2	47	45,5319	10,91240
p	0,060			

Empati ölçeği skorları ile ilgili bulgular normal dağılım göstermiştir ve skorlamaların döneme göre yani etik dersi alıp almama durumuna göre sonuçları tablodaki gibidir (Tablo 2). EÖ skoru bakımından dönemler arasında $p>0,050$ (0,060) olduğundan bölümler arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Tablo 3: Katılımcıların cinsiyete göre empati skorları

Dönem		N	Ortalama	Std. Sapma
Dönem 1	Erkek	18	39,3889	8,06327
	Kadın	30	44,5667	7,84190
	p	0,038		
Dönem 2	Erkek	17	39,2941	9,53785
	Kadın	30	49,0667	10,14697
	p	0,002		

Cinsiyet açısından EÖ skoruna bakıldığında sonuçlar tabloda görülmektedir (Tablo.3).

Cinsiyet açısından dönemler arasında EÖ skorlarına bakıldığında, her iki dönemde de cinsiyet faktörüne göre $p<0,050$ olduğundan anlamlı bir fark mevcuttur.

Kültürlerarası Duyarlılık Ölçeği Bakımından Bulgular:

Ölçeğin, kültürlerarası etkileşime katılım, kültürel farklılıklara saygı duyma, kültürlerarası etkileşimde özgüven, kültürlerarası etkileşimden zevk alma, kültürlerarası etkileşime özen gösterme olmak üzere toplam beş alt kategorisi bulunmaktadır. Ölçeğin uygulamasından elde edilen bulgulara göre bu kategorilerden kültürlerarası etkileşime katılım boyutuna ait skorlar normal dağılım göstermiş olup diğerleri normal dağılım varsayımını sağlamamıştır. Bundan dolayı kültürlerarası etkileşime katılım kategorisine ait bulgular ortalama ve standart sapma şeklinde, diğer kategorilere ait bulgular ise medyan(minimum-maksimum) şeklinde verilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4: Katılımcıların Kültürlerarası Duyarlılık Ölçeği bakımından bulguları

Kategori	Dönem	N	Ortalama	Std. Sapma	
Kültürlerarası etkileşime katılım	Dönem 1	47	20,5532	1,55771	
	Dönem 2	51	20,2549	1,89571	
	p	0,399			
Kategori	Dönem	N	Medyan	.Min	.Maks
Kültürel farklılıklara saygı duyma	Dönem 1	47	25,00	14,00	29,00
	Dönem 2	51	24,00	14,00	27,00
	p	0,843			
Kültürlerarası etkileşimde özgüven	Dönem 1	48	16,00	9,00	21,00
	Dönem 2	51	16,00	12,00	20,00
	p	0,920			
Kültürlerarası etkileşimden zevk alma	Dönem 1	47	12,00	4,00	15,00
	Dönem 2	51	12,00	6,00	15,00
	p	0,695			
Kültürlerarası etkileşime özen gösterme	Dönem 1	47	10,00	3,00	13,00
	Dönem 2	51	11,00	6,00	15,00
	p	0,457			
Kültürlerarası duyarlılık toplam skoru	Dönem 1	47	83,00	52,00	92,00
	Dönem 2	51	82,00	73,00	94,00
	p	0,615			

KDÖ'nün tüm alt kategorilerinin skorlarının ve toplam skorun bulguları değerlendirildiğinde, $p > 0,05$ olduğundan dönem 1 ve dönem 2 öğrencileri arasında (bölüm ayırt etmeksizin) anlamlı bir fark mevcut değildir (Tablo 4).

Tablo 5: Katılımcıların cinsiyetine göre Kültürlerarası etkileşime katılım kategorisi skorları

Kategori	Dönem		N	Ortalama	Std. Sapma
Kültürlerarası etkileşime katılım	Dönem 1	Erkek	17	20,2941	1,68689
		Kadın	30	20,7000	1,48904
		p	0,397		
	Dönem 2	Erkek	18	20,8333	2,17607
		Kadın	33	19,9394	1,67592
		p	0,108		

Cinsiyet açısından KDÖ skorları değerlendirildiğinde *kültürlerarası etkileşime katılım* kategorisine ait bulgular normal dağılım gösterdiğinden bulgular tablodaki gibidir (Tablo 5).

Tablodaki bulgulara bakıldığında *kültürlerarası etkileşime katılım* kategorisi bakımından hem dönem 1 hem de dönem 2 öğrencilerinde cinsiyetler arasında anlamlı bir fark mevcut değildir.

KDÖ'nün diğer kategorilerinde cinsiyet açısından bulgular normal dağılım göstermediği için bulgular tabloda medyan(min-maks) biçiminde verilmiştir (Tablo 6).

Tablo 6: KDÖ'nün diğer kategorilerinde cinsiyet açısından bulgular

Kategori	Dönem		N	Medyan	Min.	Maks.
Kültürel farklılıklara saygı duyma	Dönem 1	Erkek	17	25,00	14,00	26,00
		Kadın	30	25,00	17,00	29,00
		p	0,567			
	Dönem 2	Erkek	18	25,00	14,00	27,00
		Kadın	33	24,00	21,00	27,00
		p	0,889			
Kültürlerarası etkileşimde özgüven	Dönem 1	Erkek	18	16,00	9,00	21,00
		Kadın	30	15,00	12,00	17,00
		p	0,449			
	Dönem 2	Erkek	18	16,00	13,00	20,00
		Kadın	33	15,00	12,00	19,00
		p	0,273			
Kültürlerarası etkileşimden zevk alma	Dönem 1	Erkek	17	12,00	4,00	15,00
		Kadın	30	12,00	8,00	15,00
		p	0,762			
	Dönem 2	Erkek	18	11,50	7,00	15,00
		Kadın	33	12,00	6,00	15,00
		p	0,380			
Kültürlerarası etkileşime özen gösterme	Dönem 1	Erkek	17	10,00	7,00	13,00
		Kadın	30	10,50	3,00	13,00
		p	0,743			
	Dönem 2	Erkek	18	11,00	10,00	15,00
		Kadın	33	10,00	6,00	15,00
		p	0,007			

Tabloda da görüldüğü gibi sadece *kültürlerarası etkileşime özen gösterme* kategorisinde dönem 2 öğrencileri arasında cinsiyet bakımından anlamlı bir fark bulunmaktadır.

Katılımcıların Öğrenim Gördükleri Fakülterele Göre Bulgular:

Çalışmaya katılan öğrencilerin öğrenim gördükleri fakülterele (Tıp Fakültesi ve Diş Hekimliği Fakültesi) göre KDÖ ve EÖ skorları tabloda verilmiştir (Tablo 7). Aynı ayrı fakülteler değerlendirildiğinde dönem 1 ve 2 grupları arasında ne Tıp Fakültesinde ne de Diş Hekimliği Fakültesinde incelenen tüm ölçek puanları açısından anlamlı fark bulunmamıştır ($p>0,05$).

Tablo 7: Katılımcıların öğrenim gördükleri fakülterele göre bulgular

Kategori	Fakülte	Dönem	N	Medyan
Kültürlerarası etkileşime katılım	Tıp	Dönem 1	26	21,00
		Dönem 2	30	20,50
		Toplam	56	21,00
		p	0,227	
	Diş Hekimliği	Dönem 1	21	20,00
		Dönem 2	21	20,00
		Toplam	42	20,00
		p	0,721	
Kültürel farklılıklara saygı duyma	Tıp	Dönem 1	26	25,00
		Dönem 2	30	25,00
		Toplam	56	25,00
		p	0,861	
	Diş Hekimliği	Dönem 1	21	24,00
		Dönem 2	21	24,00
		Toplam	42	24,00
		p	0,761	
Kültürlerarası etkileşimde özgüven	Tıp	Dönem 1	26	15,50
		Dönem 2	30	15,50
		Toplam	56	25,00
		p	0,886	
	Diş Hekimliği	Dönem 1	22	16,00
		Dönem 2	21	16,00
		Toplam	43	16,00
		p	0,654	
Kültürlerarası etkileşimden zevk alma	Tıp	Dönem 1	26	12,00
		Dönem 2	30	13,00
		Toplam	56	15,50
		p	0,192	
	Diş Hekimliği	Dönem 1	21	12,00
		Dönem 2	21	11,00
		Toplam	43	16,00
		p	0,057	
Kültürlerarası etkileşime özen gösterme	Tıp	Dönem 1	26	10,00
		Dönem 2	30	11,00
		Toplam	56	10,00
		p	0,274	
	Diş Hekimliği	Dönem 1	21	11,00
		Dönem 2	21	11,00
		Toplam	42	11,00
		p	0,877	
Kültürler arası duyarlılık toplam skoru	Tıp	Dönem 1	26	84,00
		Dönem 2	30	83,00
		Toplam	56	83,00
		p	0,954	
	Diş Hekimliği	Dönem 1	21	82,00
		Dönem 2	21	81,00
		Toplam	42	81,50
		p	0,391	
Empati Skoru	Tıp	Dönem 1	26	43,50
		Dönem 2	26	50,00
		Toplam	52	44,00
		p	0,184	
	Diş Hekimliği	Dönem 1	22	40,00
		Dönem 2	21	45,00
		Toplam	43	44,00
		p	0,618	

Kültürlerarası Duyarlılık Ölçeği ile Empati Ölçeği Arasındaki İlişkiye Dair Bulgular:

KDÖ ile EÖ skorları arasındaki korelasyon olup olmadığı incelendiğinde tablodaki bulgular elde edilmiştir (Tablo 8). Sig değeri (p) 0,05'ten büyükse H_0 kabul değişkenler arasında doğrusal bir ilişki yoktur; 0,05'ten küçük ise değişkenler arasındaki ilişki doğrusaldır ve derecesi korelasyon yazan satırda belirtilmiştir. Dönem 1 ve dönem 2 öğrencileri bölümlere bakılmaksızın ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Tablo 8: Kültürlerarası duyarlılık ölçeği ile empati ölçeği arasındaki ilişkiye dair bulgular

Kategori	Dönem	N	p	Korelasyon
Kültürlerarası etkileşime katılım	Dönem 1	47	0,474	0,107
	Dönem 2	47	0,126	-0,226
Kültürel farklılıklara saygı duyma	Dönem 1	47	0,965	0,007
	Dönem 2	47	0,089	0,251
Kültürlerarası etkileşimde özgüven	Dönem 1	47	0,184	-0,195
	Dönem 2	47	0,027	-0,323
Kültürlerarası etkileşimden zevk alma	Dönem 1	47	0,172	0,202
	Dönem 2	47	0,015	0,352
Kültürlerarası etkileşime özen gösterme	Dönem 1	47	0,337	0,143
	Dönem 2	47	0,869	-0,025
Kültürlerarası duyarlılık (Toplam skor)	Dönem 1	47	0,703	0,057
	Dönem 2	47	0,568	0,085

Tablodaki bulgularda da görüldüğü üzere dönem 1 öğrencileri arasında KDÖ kategorileri ile EÖ skoru arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır ($p>0,05$) (Tablo 8). Bununla birlikte dönem 2 öğrencilerine bakıldığında kültürlerarası duyarlılık ölçeğinin sadece *kültürlerarası etkileşimde özgüven* ve *kültürlerarası etkileşimden zevk alma* kategorilerinde EÖ skoru ile doğrudan bir ilişki mevcuttur. Ancak *kültürlerarası etkileşimde özgüven* ile EÖ skoru arasındaki korelasyon negatif (biri artarken diğeri azalmakta), *kültürlerarası etkileşimden zevk alma* ile EÖ skoru arasındaki korelasyon pozitifdir (biri artarken diğeri de artmakta). Bununla birlikte korelasyon katsayılarına bakıldığında da her iki ilişkinin de düşük olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA

Araştırma dahilinde Tıp ve Diş Hekimliği Fakülteleri dönem 1 ve 2 öğrencilerine kültürlerarası duyarlılık ve empati ölçekleri uygulanmıştır.

EÖ'nün Türkçe geçerlilik ve güvenilirliğini yapan Bora ve Baysan, katılımcıların ortalama empati skorunu $43,85\pm 10,97$ olarak saptamıştır (6). Ölçekten alınabilen toplam puan 0 ile 80 arasında değişmektedir. Bizim çalışmamızda ise katılımcıların ortalama empati skoru dönem 1 öğrencilerinde $42,6250\pm 8,434$; dönem 2 öğrencilerinde ise $45,5319\pm 10,912$ 'dir. Bu sonuçlar birbiriyle uyumludur.

KDÖ'nün Türkçe geçerlilik ve güvenilirliğini yapan Üstün, çalışmasını farklı branşlarda öğretmen adayları üzerinde yapmıştır (5). Ölçekten alınabilecek en düşük toplam puan 24, en yüksek toplam puan 120'dir. Ölçekten alınan toplam puanın artması kültürlerarası duyarlılık düzeyinin arttığını göstermektedir (7). Bununla birlikte aynı ölçeği kullanarak benzer bir çalışmayı, hemşirelik öğrencileri üzerinde Çetişli ve ark. yapmıştır (7). Buna göre Üstün'ün ve Çetişli'nin elde ettiği kültürlerarası duyarlılık ölçeği bulguları ile bizim çalışmamızda elde ettiğimiz bulguların karşılaştırılması tabloda gösterilmiştir (Tablo 9).

Tabloda görüldüğü üzere hekim adaylarının KDÖ toplam skorları öğretmen adaylarından düşük, hemşire adaylarından yüksektir. Bizim çalışmamızda toplam skor puanları normal dağılım göstermediğinden standart sapma değeri verilememiştir. Bununla birlikte Üstün'ün çalışmasında öğretmen adayları arasında skorlar arasındaki fark anlamlı iken Çetişli ve ark.'nın çalışmasından hemşire adayları ve bizim çalışmamızda hekim adayları arasında anlamlı bir fark mevcut değildir.

Üstün'ün çalışmasında öğretmen adaylarının bölümlere göre KDÖ'nün kategorilerinin skorları karşılaştırılmamıştır. Çetişli ve ark.'nın çalışmasında ve bizim çalışmamızda KDÖ'nün kategorilerinin skorlarının karşılaştırılması tabloda gösterilmiştir (7) (Tablo 10):

Tablolarda görüldüğü üzere her iki çalışmada *kültürler arası etkileşimde özgüven ile kültürler arası etkileşime özen gösterme* kategorilerindeki bulgular birbirine daha benzerdir. Diğer kategoriler ile ilgili veriler iki çalışmada birbirinden fark göstermektedir. Ancak her iki çalışmada da tüm kategorilerde sınıflar arasında anlamlı bir fark mevcut değildir.

Çetişli ve ark.'nın çalışmasında farklı bir empati ölçeği kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte söz konusu çalışmada KDÖ toplam skoru ile EÖ arasındaki korelasyona bakıldığında sadece 4. Sınıf hemşirelik öğrencilerinde $p < 0,05$ olduğunu ve korelasyonun mevcut olduğu görülmektedir (7). Bizim çalışmamızda ise empati ölçeği ile kültürlerarası duyarlılık ölçeği toplam skoru arasında korelasyon bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Çetişli ve ark. çalışmasında KDÖ kategorileri ile EÖ skoru arasındaki korelasyonu değerlendirilmemiştir (7).

Tablo 9: Kültürlerarası duyarlılık ölçeği toplam skoru bulgularının diğer çalışmalar ile karşılaştırılması

	Adaylar	Bölümler/Sınıflar	N	Skor	Std.
Kültürler arası duyarlılık	Öğretmen adaylarının bulguları	Sınıf Öğrt.	128	89,04	9,35
		İngilizce Öğrt.	107	94,49	8,92
		Sosyal Bilgiler Öğrt.	90	88,82	10,01
		Din Kültürü Öğrt.	89	91,87	8,13
		p	0,05		
	Hemşire adaylarının bulguları	1. Sınıf Öğrencileri	109	78,42	8,82
		4. Sınıf Öğrencileri	86	78,61	5,33
		p	0,703		
	Hekim adaylarının bulguları	Dönem 1	47	83,00	
		Dönem 2	51	82,00	
		p	0,615		

Tablo 10: Kültürlerarası duyarlılık ölçeği alt kategorilerine ait bulguların diğer çalışma ile karşılaştırılması

	Adaylar	Bölümler	N	Skor
Kültürler arası etkileşime katılım	Hemşire adaylarının bulguları	1. Sınıf Öğrencileri	109	25,73±3,98
		4. Sınıf Öğrencileri	86	26,22±2,44
		p	0,829	
	Hekim adaylarının bulguları	Dönem 1	56	20,5532±1,55771
		Dönem 2	42	20,2549±1,89571
		p	0,399	
Kültürel farklılıklara saygı duyma	Hemşire adaylarının bulguları	1. Sınıf Öğrencileri	109	17,03±2,87
		4. Sınıf Öğrencileri	86	17,12±3,26
		p	0,902	
	Hekim adaylarının bulguları	Dönem 1	56	25,00(14,00-29,00)
		Dönem 2	42	24,00(14,00-27,00)
		p	0,843	
Kültürler arası etkileşimde özgüven	Hemşire adaylarının bulguları	1. Sınıf Öğrencileri	109	16,74±2,83
		4. Sınıf Öğrencileri	86	16,46±1,84
		p	0,462	
	Hekim adaylarının bulguları	Dönem 1	56	16,00(9,00-21,00)
		Dönem 2	42	16,00(12,00-20,00)
		p	0,920	
Kültürler arası etkileşimden zevk alma	Hemşire adaylarının bulguları	1. Sınıf Öğrencileri	109	7,30±2,82
		4. Sınıf Öğrencileri	86	7,38±2,02
		p	0,453	
	Hekim adaylarının bulguları	Dönem 1	56	12,00(4,00-15,00)
		Dönem 2	42	12,00(6,00-15,00)
		p	0,695	
Kültürler arası etkileşime özen gösterme	Hemşire adaylarının bulguları	1. Sınıf Öğrencileri	109	11,60±2,21
		4. Sınıf Öğrencileri	86	11,41±1,47
		p	0,267	
	Hekim adaylarının bulguları	Dönem 1	56	10,00(3,00-13,00)
		Dönem 2	42	11,00(6,00-15,00)
		p	0,457	

SONUÇ

Çalışmamızın ilk hipotezi Başkent Üniversitesi Tıp (T) ve Diş Hekimliği (D) Fakültesi Dönem 2 öğrencilerinin KDÖ ve EÖ skorları dönem 1 öğrencilerine göre daha fazla olması beklenmektedir (T2 ile T1 arasında ve D2 ile D1 arasında skorlar arasında anlamlı fark olması beklenmektedir) biçimindeydi. Bulgular değerlendirildiğinde dönem 1 ve dönem 2 öğrencileri arasında KDÖ ve EÖ skorları arasında anlamlı bir fark bulunmadığı görülmektedir. Yani çalışmamızın bulguları birinci hipotezimizi desteklememektedir. Bu hipotezin gerekçesi dönem 2 öğrencilerinin bir önceki yıl Tıp Etiği dersi almış olmaları ve dersin her iki ölçek skorları arasında anlamlı bir fark oluşturabileceği yönündeydi. Ancak Tıp Fakültesi dönem 1 öğrencilerine Klinikte Erken Gözlemler dersinde (Tıp Etiği dersinden önce) film gösterimleri sırasında tıp etiği ile ilgili bilgilerin verilmiş

olması bu sonucu etkilemiş olabilir. Fakat Diş Hekimliği Fakültesi öğrencilerine Tıp Etiği dersi öncesinde etikle ilgili herhangi bir bilgilendirme (film gösterimleri gibi) yapılmadığı halde Tıp ve Diş Hekimliği Fakültesi dönem 1 öğrencilerinin ölçek skorları arasında da anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Çalışmamızın ikinci hipotezi ise öğrencilerin EÖ skoru ile KDÖ skorları arasında pozitif korelasyon bulunması beklenmektedir, biçimindeydi. Yine bulgulara bakıldığında KDÖ toplam skoru ile EÖ skoru arasında bir korelasyon bulunmamıştır. KDÖ'nün kategorilerine bakıldığında da sadece dönem 2 öğrencilerinde yalnızca *kültürlerarası etkileşimde özgüven* ve *kültürlerarası etkileşimden zevk alma* kategorilerinde empati skoru ile doğrudan bir ilişki mevcut olduğu görülmektedir. Ancak bunlardan *kültürlerarası etkileşimden zevk alma* kategorisi skoru ile EÖ skoru arasında pozitif bir korelasyon mevcuttur. Bu bulgulardan yola çıkarak ikinci hipotezimizin de desteklenmediğini söyleyebiliriz.

Çalışmamızın üçüncü hipotezi de kadın öğrencilerin erkek öğrencilere göre KDÖ ve EÖ skorlarının daha yüksek olması beklenmektedir, biçimindeydi. Bulgulara bakıldığında hem dönem 1 hem de dönem 2 öğrencilerinde kadınların empati ölçeği skorlarının erkeklerden fazla olduğu ve bu farkın da anlamlı olduğu görülmektedir. KDÖ ve kategorilerine bakıldığında ise sadece dönem 2 öğrencileri arasında *kültürlerarası etkileşime özen gösterme* kategorisinde erkeklerin skorlarının kadınlardan fazla olduğu ve bu farkın da istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlardan yola çıkarak üçüncü hipotezimizin sadece EÖ bakımından desteklendiği görülmektedir.

TEŞEKKÜR

Başkent Üniversitesi Tıp Fakültesi Dönem II öğrencilerinden Cansu ADIGÜZEL, Melih Can GÜNEŞ, Tuna GÜRELİK, Ayşe Görkem KILIÇ ve Zehra ÖZCAN'a katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

1. Haviland WA. Kültürel Antropoloji. Çev. Sarıoğlu İ. D. E. İstanbul: Kaknüs Yayınları; 2008.
2. Kim YY. Communication and cross-cultural adaptation: an integrative theory. Philadelphia: Multilingual Matters; 1988.
3. Bulduk S. ve ark. Kültürlerarası Duyarlılık ve Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: Bir Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Örneği. Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi. 2017;7(2):73-77.
4. Brislin R. Understanding culture's influence on behavior. Orlando, FL: Harcourt Brace; 1993.
5. Üstün E. Öğretmen Adaylarının Kültürlerarası Duyarlılık ve Etnikmerkezcilik Düzeylerini Etkileyen Etmenler. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. 2011.
6. Bora E, Baysan L. Empati Ölçeği-Türkçe Formunun Üniversite Öğrencilerinde Psikometrik Özellikleri. Klinik Psikofarmakoloji Bülteni. 2009;19:39-47.
7. Çetişli N. ve ark. Hemşirelik Öğrencilerinin Empati Düzeylerine Göre Kültürlerarası Duyarlılıkları. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi. 2016;1(1):27-33.

Ulusal Hemşirelik Dergilerinde Makale Yayın Sürecinin Yayın Etiği Açısından İrdelenmesi*

Examination of Article Publishing Period in Terms of Publication Ethics in National Nursing Journals

Şerife YILMAZ^a, Neyyire Yasemin YALIM^b

Özet: Türkiye’de hemşirelik alanında yayınlanan dergilerin yayın etiği ve yayın etiği ihlallerine yönelik denetim ve yaptırım düzeneklerini değerlendirmek; makale yayın sürecini yayın etiği açısından irdelemektir. Çalışma tanımlayıcı tipte bir araştırmadır. Araştırmanın evrenini Türkiye’de hemşirelik alanında yayımlanan dergileri temsilen dergi editörleri/editör yardımcıları oluşturmaktadır. Verilen cevaplar frekans dağılımıyla yüzdelerle ortaya konularak; cevaplardan oluşturulan temalar analiz edilip yorumlanmıştır. Araştırmaya katılan dergi editörlerinin %77,7’si dergilerinde etik kurul izni istendiğini; %55,5’i dergiye gönderilen çalışmaların yayın etiği açısından değerlendirmek amacıyla etik kurul izni istediklerini; % 88,8’i dergiye gönderilen yazılarda kaynak gösterimi ile ilgili sorun yaşandığını; %44,4’ü bu tür sorunlarda yazarlardan düzeltme istediklerini; %44,4’ü etiğe aykırı davranış tespit edildiğinde yazının yayımlanmadığını; %44,4’ü İngilizce yayınlanmış bir çalışmanın çevirisinin yazarların sadece kendi isimlerini ekleyerek dergiye gönderilmesi durumunda yazının reddedildiğini; %22,2’si yazarlık hakkı ile ilgili sorun yaşadıklarını, %33,3’ü bu durumda yazıyı yayımlamadıklarını; sadece %22,2’si dergilerinde yayınlanan bir çalışmada etik ihlal bulunduğuna ilişkin bir bildirim aldıklarını; %33,3’ü dergilerinin hakemliğe yönelik etik ilkeleri bulunduğunu; %55,5’i yayın etiğine aykırı davranan hakemi hakemlikten çıkardıklarını; %44,4’ü dergilerinin çıkar çatışmasına dair özel ve yazılı bir politikası olmadığını belirtmişlerdir. İncelenen dergilerin kullandıkları ortak bir standart olmadığı; dergi editörlerinin yayın etiği ile ilgili eksiklerinin olduğu ve sorun yaşadıkları; bu konuda editörlerin bilgi ve farkındalıklarını sağlayacak eğitimlere ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yayın etiği; editörlük; hemşirelik dergileri

--

Summary: This study aims to examine the control and sanctioning mechanisms of the nursing journals in Turkey in terms of publication ethics and their reactions in case of publication ethics violations. This is a descriptive study. Population of the study was consisted of nursing journals in Turkey. The answers were interpreted by frequency distribution, percentages and themes were derived from the analysis of responses. Of the journal editors who participated in the study, 77.77% stated that their journals request ethics committee approval; in 55.5%, the ethics committee approval requested to assess the studies in terms of publication ethics; 88.8% encountered ethical problems in referencing; and 44.4% had demanded corrections from authors for these problems. Of these editors 44.4% do not publish the article when she/he detected unethical behavior, 44.4% reject an article if it is just a translation of a published study, sent only by adding the names of translators as authors; 22.2% had difficulties about rightful authorship; 33.3% do not publish works if there is an author-

*9-12 Mayıs 2018 tarihlerinde Mersin’de düzenlenen Türkiye Biyoetik Derneği IX. Ulusal Biyoetik Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

^aDr., Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı, Düzce ✉ serifeyilmaz83@gmail.com

^bUygulamalı Etik/Biyoetik ve Tıp Etiği, Türkiye Biyoetik Derneği Başkanı, Tarım ve Gıda Etiği Derneği (TARGET) Genel Sekreteri

Gönderim Tarihi: 03.04.2020 • Kabul Tarihi: 24.05.2020

ship problem; 22.2% had received a notification that there was an ethical violation in a study published in their journal; 55.5% had terminated a reviewer's involvement if there was an ethical violation; 44.4% stated that their journals do not have a specific and written policy for conflict of interest. This study revealed that the journals examined do not have a common ethical standard of scientific publishing; editors had insufficient knowledge about publishing ethics; and education is needed to provide editors' knowledge and awareness about this issue.

Keywords: *Publishing ethics; editorship; nursing journals*

GİRİŞ

Bilim toplumların ilerlemesi için vazgeçilmezdir. Bilimin amacı evreni anlamak, yorumlamak, doğru bilgiye ulaşmak ve onu insanlıkla paylaşmaktır. Bilimsel bilginin topluma ulaştırılmasının ve bilim dünyasına duyurulmasının en geçerli yolu ve son adımı, yapılan çalışmaların bilimsel dergilerde yayımlanmasıdır. Bu süreçte çalışmalar çeşitli denetim mekanizmalarından geçerek okuyucuyla buluşmaktadır. Bu denetim mekanizmalarının önemli bir bölümünü bilimsel bilgiyi yayımlarken doğruyu yanlıştan ayırma yeteneği olarak da tanımlanabilen yayın etiği oluşturmaktadır (1-5).

Yayın etiği açısından bilimsel yayın yapan dergilere, özellikle editörlere önemli görevler düşmektedir. Bilimsel dergiye gönderilen makale, yayımlanma sürecinde öncelikle editörlerin süzgecinden geçmekte; dergiye önerilen bir çalışmanın yayımlanması ile ilgili ilk ve en önemli karar editör tarafından verilmektedir (5, 6). Editörler, makalenin yayımlanmasında son sözü söyleyen, bilimsel sahtekârlığa karşı verilen savaşta öncü kişilerdir. Editörün, yayın için gönderilen çalışmaları dikkatle gözden geçirmek, yayın etiği ihlallerini veya bilimsel ahlaka aykırı durumları kontrol etmek, konuyla ilgili uzman hakemlere göndermek, makale yayımlandıktan sonra ortaya çıkmış bir olumsuzluk varsa bu durumu sonraki sayılarda belirtmek gibi birçok görev ve sorumluluğu bulunmaktadır (5-8).

Bu çalışmada yayın etiğinin ayrıntılı irdelenmesinden ziyade, Türkiye menşeli ulusal hemşirelik dergilerinde makale yayın süreci, editörler ve editör yardımcılarının cevapları ışığında yayın etiği açısından incelenecektir.

AMAÇ

Türkiye'de hemşirelik alanında yayımlanan dergilerin yayın etiği ve yayın etiği ihlallerine yönelik denetim ve yaptırım düzeneklerini değerlendirmek; makale yayın sürecini yayın etiği açısından irdelemektir.

YÖNTEM

Tanımlayıcı tipte bir araştırmadır. Araştırmanın evrenini Türkiye'de hemşirelik alanında yayınlanan dergiler oluşturmaktadır. Veriler araştırmacılar tarafından hazırlanan, açık uçlu sorulardan oluşan veri toplama formu ile online olarak elde edilmiştir. Verilen cevaplar frekans dağılımıyla yüzdeliklerle ortaya konularak; cevaplardan oluşturulan temalar analiz edilip yorumlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN ETİK YÖNÜ

Çalışma için etik kurul izni (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Klinik Araştırmalar Etik Kurulu 09.02.2016 tarih ve 02-55-15 sayılı izin) alınmıştır. Araştırmaya Türkiye'de hemşirelik alanında yayın yapan dergiler, bunları temsilen dergi editörleri/ editör yardımcıları katılmıştır. Anket formu ile birlikte aydınlatılmış onam formu da gönderilerek katılımcıların onamı alınmıştır.

ÇALIŞMANIN SINIRLILIKLARI

Ülkemizde hemşirelik alanında yayın yapan dergilerin tamamına ulaşmaya imkân sağlayan bir sistem bulunmaması ve editörlerin çalışmaya katılmaya isteksiz olmaları çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

BULGULAR

Araştırma, Türkiye adresli olarak yayınlanan toplam 15 hemşirelik dergisinden katılmayı kabul eden 9 hemşirelik dergisi editörü/editör yardımcısı ile tamamlanmıştır (katılım oranı %60).

Dergiye gönderilen çalışmaların yayın etiği açısından değerlendirilmesi

Araştırmaya katılan dergi editör/editör yardımcısına “Derginize gönderilen çalışmalar yayın etiği açısından nasıl değerlendiriliyor” sorusu sorulmuş; katılımcıların cevapları Tablo 1’de verilmiştir. Katılımcıların % 66,6’sı (n:6) dergilerine gönderilen makalelerde etik kurul izni istendiğini belirtmiştir. Bazı dergiler etik kurul belgelerinin sisteme yüklenmesini isterken, bazıları izin alındığının yöntem kısmında belirtilmesini talep etmekte, bazıları ise bu konuda değerlendirmeyi hakemlere bırakmaktadır.

Katılımcıların %55,5’i (n:5) dergilerinde yayın etiğine uygunluk açısından editörler tarafından değerlendirme yapıldığını; %55,5’i (n:5) çalışma için kişi ve kurum izni alınıp alınmadığı hakkında yazarlardan bilgi talep edildiğini belirtmiştir. Dergilerin %22,2’sinde (n:2) yayınlar duplikasyon açısından değerlendirilirken, bir dergide intihal oranı, bir dergide de orijinal tablo veya şekillerden yapılan birebir alıntılar için yazarın kullandığı kaynağın yazarı ya da yayınevinden izin alınıp alınmadığının bilgisi istenmektedir. Ayrıca bir dergi editörü de yayın etiğine uygunluğun yazar sorumluluğunda olduğu cevabını vermiştir.

Tablo 1: Dergiye gönderilen çalışmaların yayın etiği açısından değerlendirilmesi

Katılımcı Cevapları	n	%
Etik kurul izni istenmesi	6	66.6
Editörler tarafından yayın etiğine uygunluk açısından değerlendirmesi	5	55.5
Kişi ve kurum izni istenmesi	5	55.5
Duplikasyon/ tekrar yayın açısından değerlendirilmesi	2	22.2
İntihal oranı değerlendirilmesi	1	11.1
Yayın etiğine uygunluğun yazar sorumluluğunda olması	1	11.1
Orijinal tablo veya şekil birebir alıntı yapılmış ise yazarın kullandığı kaynağın yazar ya da yayınevinden izin istenmesi	1	11.1

* n katlanmıştır.

Dergiye gönderilen çalışmalarda etiğe aykırı davranış tespit edilmesi durumunda yapılanlar

Katılımcılara “Dergiye gönderilen çalışmalarda etiğe aykırı davranış tespit edilmesi durumunda ne yapılıyor?” sorusu sorulmuş; katılımcıların %44,4’ü (n:4) yazının yayımlanmadığını/ret edildiğini/ya da reddedildiğini, %44,4’ü (n:4) yazardan konu hakkında açıklama istendiğini ve duruma göre yazar(lar)dan yazıyı çekmesinin istendiğini ya da reddedildiğini belirtmiştir. Katılımcılardan biri ise yazara yapılan hatanın ne olduğunu, aslında yapılması gerekenin/doğrusunun ne olduğunu bir öneri ifadesi şeklinde açıklamaya özen gösterilerek yazarların öğrenmelerine ve gelişmelerine katkı verecek doğru mesajların verilmesini içeren bir editöryal yazışma yapıldığını belirtmiştir. Bir katılımcı da iki dergiye aynı anda yayın gönderilmesi durumunda diğer dergiye haber verildiğini ve yazara açıklayıcı bilgi vererek diğer yayınlarının kabul edilmediğini belirtmiştir.

Dergilerin etik kurul onayı ile ilgili süreçleri

“Derginize gönderilen çalışmalarda etik kurul onayı isteniyor mu? Etik kurul onayı olmayan bir çalışma derginize gönderildiğinde nasıl bir yol izliyorsunuz?” sorularına katılımcıların %66.6’sı (n:6) dergilerine gönderilen çalışmalardan etik kurul onayı istediklerini belirtmişlerdir. Etik kurul onayı olmayan bir çalışma dergiye gönderildiğinde ise %22.2’si (n:2) çalışmayı yayımlamadıklarını, %22.2’si (n:2) etik kurul onayı ile ilgili yazardan ayrıntılı bilgi istediklerini ve etik kurul onayını talep ettiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca bu soruyu editörlerin %33.3’ü (n:3) yanıtsız bırakmışken; bir editör geçiş sürecinde olduklarından dergi olarak etik kurul onayı olmayan geçmiş tarihli yayınlara kısmen göz yumabildiklerini; bir editör de etik kurul onayına yönelik değerlendirmenin hakem takdirine ve yazarın kendi sorumluluğuna bırakıldığını ifade etmiştir.

Kaynak gösterimine ilişkin hatalar

“Derginize gönderilen çalışmalarda kaynak gösteriminde hata olduğunu gördüğünüzde ne yaparsınız? Bu konuda hiç deneyim yaşadınız mı? Kısaca anlatınız.” sorularına katılımcıların %88.8’i (n:8) kaynak gösterimi ile ilgili hatalarla sıklıkla karşılaştıklarını belirtmiş ve sorunun tespiti açısından özellikle bölüm editörlerinin literatür hakimiyetinin önemli olduğunu vurgulamışlardır. Özellikle kaynakların metin içi ve kaynakça bölümünde dergi formatına göre yazımında hataların yaşandığı, dolaylı kaynak gösterimi, kaynak künyelerinin hatalı yazılması gibi hataların yapıldığı dile getirilmiştir. Bu ve benzeri durumlarda yazar/yazarlara yapılan hatalı kaynak gösteriminin ve yazardan beklenen düzeltmenin ne olduğunun rapor edildiği ve düzeltme istendiği; bazen duruma göre karar verilerek kaynağın kaynaklar listesinden çıkarılmasının talep edilmesi gibi kararlar alınabildiği belirtilmiştir. Ayrıca bir editör bir yayında intihal yapıldığını fark ettiklerini ve yayını reddettiklerini ifade etmiştir.

Farklı dilde yayınlanmış makalenin sadece isim değişikliği yapılarak dergiye gönderilmesi

“Derginize gönderilen çalışmanın İngilizce yayımlanmış bir çalışmanın çevirisi olduğunu, yazarların sadece kendi isimlerini ekleyerek derginize gönderdiğini fark etmeniz durumunda ne yaparsınız?” sorusuna katılımcıların %44.4’ü (n:4) yazıyı yayımlamadıklarını/ reddettiklerini belirtmişlerdir. Katılımcılardan biri yazardan konu hakkında bilgi istendiğini, bir diğeri ise yazardan İngilizce metni yayımlanmış makalenin yayımlandığı dergi editörünün onayını belgelemesinin istendiğini belirtmiştir. Bir katılımcı yazarın kara listeye alındığını belirtirken; bir katılımcı da “*Türkiye’de editörler kurulu vb. bir kuruluş olmadığı için bildiremiyoruz. Aslında böyle bir yapılanmaya gerek olduğunu diğer editörlerle paylaştım*” ifadesiyle Türkiye’de bu konuda bir eksiklik olduğunu dile getirmiştir.

Yazarlık hakkı ile ilgili sorunlar

“Derginize gönderilen çalışmalarda yazar sıralaması konusunda sorunlar çıkmakta mıdır? (Hayalet yazarlık, onursal yazarlık, bir çalışmaya emek vermiş kişilerin isimlerinin makalede yer almaması ya da emek vermediği halde makalede isimlerin yer alması gibi etik dışı durumlara ilişkin iddialar) Bu tür durumlarla karşılaştınız mı?” sorusuna katılımcıların sadece iki tanesi evet cevabı vermiştir. Karşılaştığınızda ne yaptınız ya da ne yaparsınız? sorularına ise üç editör yazı yayımlanmaz/reddedilir cevabı vermiştir. Ayrıca yazarlık hakkı ile ilgili sorunlara yönelik dergilerin yazarların tümünden yazı ve imza isteme, katkı durumuna göre yazarların sıralanmasını talep etme, yazar katkılarını içeren form doldurtma, yayın devir formunu her yazarın imzalamasını isteme gibi önlemler alındığı bildirilmiştir. Bir editör “*Bizim dergimizle ilgili böyle bir sorunla karşılaşmadık. Ancak yazarlık hakkı ile ilgili sorunlar üniversitemizin yayın etiği komisyonuna bildirilmektedir. Yazar üniversitemiz personeli ise yayın etiği komisyonu incelemektedir.*” cevabını vermiştir.

Etik ihlallere ilişkin tutum

“Bir okuyucudan derginizde yayımlanan bir çalışmada etik ihlal bulunduğuna ilişkin bir bildirim aldığınızda nasıl bir tutum benimsersiniz? Bu konuda hiç deneyim yaşadınız mı? Kısaca anlatınız.” sorularına verilen cevaplar değerlendirildiğinde sadece iki katılımcının etik ihlalle karşılaştığı görülmektedir. Katılımcılardan biri “*Bu konuda sözel bir bilgi almıştım konuyu inceledim. Ancak asılsızdı.*” ifadesini kullanmıştır. Diğer katılımcı ise; “*Yazar ve ilgili derginin editörüne bildirdim. İkinci gönderdiği yayını reddedince kendisine bildirdim. İkinci yayındaki diğer kişilere bilgi vermedim. Etik olup olmadığı konusunda editörler kurulumuzda tartıştık. Diğer yazarlara bilgi vermedik.*” şeklinde cevap vermiştir.

Dergiler arasında bu konuda ortak bir tutum olmadığı da verilen cevaplarda görülmektedir. Bazı katılımcıların cevapları şu şekildedir;

“İntihal yapılan metnin yayınlandığı başka bir derginin editörü de bilgilendirilmelidir. Yazar üniversite personeli ise üniversitenin yayın etiği komisyonu da bilgilendirilmelidir.”

“Hakemlerden bir komisyon oluşturur ve durumu incelemeye alırdık ve gerekirse herhangi bir etik ihlal saptanmış ise o yazı ile ilgili sayfamıza düzeltme eklerdik”

“Basılan metnin iptali söz konusu olamayacağından daha sonra aynı yazarın yayınlarında titizlik gösterilebilir, yayın sürecinde bu bildirim alınmışsa ve kesin yargı oluşturmuşsak reddederiz.”

Verilen diğer cevaplara bakıldığında yazardan açıklama istendiği, suçlamayı yapan kişiden açıklama ve kanıt istendiği, editör değerlendirmesi yapıldığı, bildirim incelenerek gerekli işlemler yapıldığı, yayımlanmamışsa red, yayımlanmışsa düzeltme yapıldığı görülmektedir.

Hakemliğe yönelik etik ilkeler

“Derginizin bilimsel değerlendirmeye ilişkin (hakemliğe yönelik) etik ilkeleri bulunmakta mıdır? Derginizde yayın etiğine aykırı davranan hakem olduğunda ne yaparsınız?” sorularına katılımcıların %44.4’ü (n:4) hakemliğe yönelik etik ilkeleri bulunduğunu, %22.2’si (n:2) bulunmadığını belirtmiş, diğer katılımcılar ise cevapsız bırakmıştır. Yayın etiğine aykırı davranan hakem olduğunda katılımcıların %55.5’i (n:5) hakemin hakemlikten çıkarıldığını, %22.2’si (n:2) hakemden açıklama istenerek durumun ekip olarak değerlendirildiğini belirtmiştir. Bir editör hakemlikle ilgili yaşanan sorunları şu şekilde ifade etmiştir;

“Hakemlikle ilgili çeşitli sorunlarla karşılaşılmaktadır. Örneğin hakemin inceleme konusu makaleyi gereğinden uzun süre bekletmesi, eleştirilerin yapıcı ve yazarı yönlendirici olmaktan ziyade keskin ve küçültücü olması, konu alanıyla ilgili unvana sahip (en az Doçent) olmasına karşın yeterli ve detaylı bir değerlendirme yapamaması vb. Hakemlik güven ve güvenilirlik gerektiren bir işlemdir. İncelenmek üzere hakemlere gönderilen makalelerin hakem tarafından doğru, tarafsız, yeterli bir biçimde değerlendirilmesi, makale metninin hakem tarafından kendi kişisel çıkarı için kullanılmaması, üçüncü şahıslarla paylaşılması hakemin sorumluluğundadır.”

Derginin tekrar yayınlara ilişkin politikası

Katılımcıların %55.5’i (n:5) dergiye tekrar yayın kabul etmediklerini belirtirken, %44.5’inin cevapları tekrar yayının kavramının katılımcılar tarafından tam olarak bilinmediğini göstermektedir.

Derginin çıkar çatışmasına ilişkin politikası

“Derginizin “çıkart ilişkisi”nin ya da “çıkart çatışması”nın belirlenmesi/ açıklanması konusundaki politikası nedir?” sorusuna dergi editörlerinin %55.5’i çıkart çatışmasının sorgulandığını, %44.4’ü bu konuya dair özel ve yazılı bir politikalarının olmadığını belirtmiştir. Bir katılımcı ise “*Bu konuda bir politikamız ve uyguladığımız bir prosedür yok; ancak eklememiz çok yerinde olur.*” cevabını vermiştir.

Yayın etiği ihlallerini önlemeye yönelik uygulamalar

“Editör olarak yayın etiği ihlallerini önlemeye yönelik uygulamalarınız var mı? Varsa açıklayınız.” sorusuna verilen cevaplar aşağıda sıralanmıştır.

- Yazılar tüm editörler tarafından kontrol edilmektedir.
- İntihal kontrolü yapılmaktadır.
- Yazar etikdışı davrandığında yazısı reddedilmektedir.
- Her yayın etik açıdan değerlendirilmekte ve herhangi bir sorun olduğunda ekip bilgilendirilmektedir.
- Yayın değerlendirme formu, yayın devir formu gibi yazılı süreçler kullanarak etik sorunların önlenmesine katkı sağlanmaya çalışılmaktadır.
- Yazar rehberinde konu hakkında açıklama yapılmaktadır.
- Yazılar dikkatle okunup incelenmektedir.
- Hakem seçiminde titiz davranılmaktadır.

TARTIŞMA

Bilimsel dergilerin etik duyarlılıkları ile yayımlanan çalışmaların kalitesi arasında bir ilişki bulunmaktadır. Bilimsel dergiler ve özellikle editörler, bilimde kalite kontrol mekanizması görevini gördüğünden yayın etiği açısından önemli bir yere sahiptirler. Bilimsel dergiler, etik ilkeleri daha özenli biçimde uygulamak ve etikdışı eylemleri önlemekle yükümlüdürler. Bu nedenle dergilerin etik ilkeler konusundaki tutumlarını incelemek önemlidir (9, 10).

Bilimsel dergiye gönderilen bir makale yayın aşamasına gelene kadar belli süreçlerden geçmektedir. Süreç sonunda bazı makalelerin yayımlanmasına, bazılarının yeniden düzenlenmesine, bazılarının reddedilmesine karar verilmektedir (11). Bu süreçte en büyük sorumluluk dergilerin editörlerine/Editör Kuruluna düşmektedir. Dergiye gönderilen yayınların sisteme yüklenmesinden itibaren iyi bir etik süzgecinden geçirilmesi gerekmektedir. Yayın etiği denilince çalışmamıza katılan editörlerin çoğunun aklına etik kurul ve/veya etik kurul izinlerinin geldiği görülmüştür. Ancak yayın etiği, etik kurul veya izinlerinden çok daha kapsamlı bir kavramdır. Araştırmaların planlanmasından yayımlanmasına kadar araştırmacılara, hakemlere ve editörlere yol göstermek amacıyla hazırlanmış Uluslararası Tıp Dergisi Editörleri Komitesi (International Committee of Medical Journal Editors-ICMJE) ve Yayın Etiği Komitesi (Committee on Publication Ethics-COPE) gibi standartlar bulunmaktadır (12, 13). Dergilerin bu tür standartları kılavuz olarak benimsemeleri, kendi standartlarını oluşturmaları ve belirli aralıklarla bu ölçütleri gözden geçirmeleri gerekmektedir. Çalışmamıza katılan dergilerin bu konuda ortak bir standarda sahip olmadıkları görülmüştür. Aynı şekilde ülkemizdeki ulusal hemşirelik dergilerinin internet sitelerinin yayın etiği açısından incelendiği bir çalışma ile Brezilya'daki hemşirelik dergilerinin incelendiği bir başka çalışmada da dergilerin yayın etiğine ilişkin ortak bir standartlarının olmadığı belirtilmiştir (14, 15).

Editörler derginin kalitesinden, çalışmaların araştırma ve yayın etiğine uygunluğunun değerlendirilmesinden ve dergide yayımlanmış her türlü etikdışı çalışmayı duyurmaktan sorumludur (13). Editör herhangi bir etikdışı durumdan şüphelendiğinde öncelikle gerekli araştırmayı yaparak konuyu aydınlatmalı, yazar/yazarlar ve hakem ile iletişime geçmeli, yazarlara veya hakemlere karar vermeden önce eylemlerini açıklama şansı vermeli ve durum netleşene kadar makaleyi yayımlamamalıdır. Bu konuda dergi politikalarının net olması ve yazarlardan ne beklendiğinin, şüpheli bir durumda sürecin nasıl yürütüleceğinin açıkça belirtilmesi gerekmektedir (5, 13, 16). Çalışmamızda etiğe aykırı bir davranış tespit edildiğinde yapılması gerekenlere yönelik dergilerin ortak bir standardı olmadığı belirlenmiştir. Katılımcıların cevaplarından duruma/olaya göre davranıldığı, yazar/yazarlardan bilgi istendiği, yazardan yazının çekilmesinin istendiği ya da yazının reddedildiği anlaşılmaktadır.

Yapılan diğer çalışmalarda dergilerin ortak standartlarının olmadığı ve yazarların bilgilendirilmesi konusunda eksiklikler yaşandığı gösterilmektedir (14, 15).

Editörlerin yayın etiğine uygunluğu kontrol görevleri yanında, yayın etiğini geliştirmek ve özellikle yeni yazarların gelişimine ve öğrenmelerine katkı sağlamak sorumluluğu da bulunmaktadır. Çalışmamıza katılan editörlerden biri, bu doğrultuda yazara yapılan hatanın ne olduğu, aslında yapılması gerekenin/doğrusunun ne olduğunu bir öneri ifadesi şeklinde açıklamaya özen gösterilerek, yazarların öğrenmelerine ve gelişmelerine katkı verecek doğru mesajların verilmesini içeren bir editöryal yazışma yapıldığını belirtmiştir. Bu cevap editörlerin yayın etiği açısından eğitici rollerini yansıtan güzel bir örnek olmakla birlikte, sadece bir katılımcı tarafından dile getirilmiş olması yetersiz görülmüştür.

Bilimsel dergilerin etik kurul onayı istemesi, çalışmanın önceki aşamalarında etik kurallara uygun çalışıldığını değerlendirebilmek, oluşabilecek etik ihlallerden hem yazarı hem de derginin kalitesini korumak açısından oldukça önemlidir. Çalışmalar gönüllü ve hayvan deneklerin korunması amacıyla Helsinki Bildirgesi'ne ve etik kurallara uygun gerçekleştirilmelidir (12, 13, 17, 18). Broome ve arkadaşları (2010) çalışmalarında hakemlerin yaşadığı en büyük endişenin gönüllüleri ve hayvan denekleri korumak olduğunu belirtmişlerdir (19). Hindistan Hemşirelik Dergisi'nde etik süreçlerin raporlanmasına yönelik yapılan bir çalışmada incelenen 238 araştırmanın %76.47'sinde aydınlatılmış onamdan, % 80.25'sinde ise etik kurul onayından söz edilmediği, ancak bu durumun hemşire araştırmacıların araştırmalarında yazılı/sözlü onam aramamasından ya da etik ilkeler takip etmemelerinden ziyade, araştırmalarında etik süreçleri uygun şekilde rapor etmemelerinden kaynaklandığı belirtilmiştir (20). Bavdekar ve ark. (2008) inceledikleri 132 biyomedikal araştırma makalesinin sadece %29.53'unun etik kuruldan onay aldığını bildirmiştir (21). Wu ve ark. (2019), 12 hemşirelik dergisini incelemiş; son 4 yıl içinde klinik çalışmalarda aydınlatılmış onam ve etik onay bildirme oranının artmış olmasına rağmen klinik çalışmaların neredeyse yarısında hâlâ etik onay veya aydınlatılmış onam alınıp alınmadığının bildirilmediğini vurgulamışlardır (22). Yılmaz Gören ve Yalım (2015)'in çalışmasına göre hemşirelik dergilerinin %53,3'ü araştırmaların Helsinki Deklarasyonu'na uygun yapıldığının makalede belirtilmesini istemektedir (15). Çalışmamıza katılan dergi editörlerinin %66,6'sı dergilerinin etik kurul onayı istediğini, %22,2'si etik kurul onayı olmayan makaleyi yayımlamadıklarını belirtmişlerdir. Editörlerin bir kısmının soruyu yanıtsız bırakması, bir editörün etik kurul onayı olmayan çalışmalara kısmen göz yumabildiklerini ifade etmesi, bir editörün de etik kurul onayına yönelik değerlendirmenin hakem takdirine ve yazarın kendi sorumluluğuna bırakıldığını ifade etmesi incelenen dergilerde bu konuda ulusal ya da uluslararası ortak bir standardın olmadığını ve yayın etiği sürecinde sıkıntılar yaşandığını göstermektedir.

Yayın etiği açısından en sık sorgulanan konulardan birisi bilimsel yayınlarda kaynak gösterimidir. Kaynak göstermeksizin bir başkasının eserinin bir bölümünün ya da tümünün yayımlanması, metin içinde kullanılan bir kaynağın kaynakçada gösterilmemesi, kaynakçada olan bir kaynağın metin içinde bulunmaması, sürekli yabancı kaynaklara kaynakçada yer verip, aynı konuda ulusal çalışmalara hiç değinilmemesi gibi kaynak gösterimine ilişkin etik açıdan uygunsuz tutumlar bulunmaktadır (4). Bir kaynaktan tablo, şekil vb. bir alıntı yapıldığında gerekli izinlerin alınması, uygun şekilde atıf yapılması bilim insanlarının emeğini korumak açısından önemlidir. Kaynak kullanımı ve kaynak gösterimi konusunda dergiler arasında farklılıklar bulunmaktadır ve genellikle kurallar yazarlara bilgi kısmında belirtilmektedir (12). Yılmaz Gören ve Yalım (2015)'in çalışmasına göre dergilerin sadece %26,6'sı internet sitelerinde bu konuda gerekli bilgilendirmeyi yapmaktadır (15). Arda ve arkadaşları (2003)'nin yaptığı çalışmada da alıntı ve kaynak gösterimine ilişkin yayın etiğine uymayan durumların oranı %41,2 olarak bulunmuştur (23). Pars ve ark. (2017) kaynak gösterimi ve yazım kurallarına uyulmamasını editörlerin karşılaştığı sorunlar arasında belirtmişlerdir (24). Çalışmamıza katılan editörler de kaynak gösterimi ile ilgili hatalarla sıklıkla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Özellikle kaynakların metin içi ve kaynakça bölümünde dergi formatına göre yazımında hataların yaşandığı, dolaylı kaynak gösterimi, kaynak künyelerinin hatalı yazılması gibi yanlışların yapıldığı dile getirilmiştir. Burada katılımcılar hata olarak etikdışı

eylemlerden ziyade, teknik hata sayılabilecek olguları dile getirmişlerdir. Katılımcıların bu hataları etik sorun olarak değerlendirmeleri bu konuda bir bilgi eksikliği olduğunu göstermektedir.

Etik ihlallerin sıklıkla karşımıza çıktığı konulardan bir diğeri de yazarlık hakkı ile ilgili sorunlardır. Bir çalışmada yazarlık hakkı elde edebilmek için yazarların yazarlık ölçütlerini yerine getirmesi gerekmektedir. Yazarlık hakkı elde etmeyen yazar/yazarların eklenmesi, yazar sıralamasının uygun olmayan bir biçimde düzenlenmesi, araştırmaların sonuçlarının sunum veya yayınında katkısı bulunanların onayı olmadan isimlerinin çıkartılması gibi birçok etik ihlalle karşılaşmaktadır. TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nde yazarlıkla ilgili sorunlar bilimde etik dışı davranış olarak nitelendirilmiştir. Bu durumun önlenmesi için öncelikle yayın etiği açısından gerekli eğitimlerin verilmesi, yazarlık kriterlerinin yazarlara talimat kısmında açıkça belirtilmesi, yazarlardan yazar katkılarını içeren ve yazının yayımlanması için tüm yazarların imzasının bulunduğu yayın izni formunun dergiye gönderilmesinin talep edilmesi gerekmektedir (12, 13, 25). Yılmaz Gören ve Yalım (2015) çalışmalarında dergilerin yazar ölçütleri, yazarlıkla ilgili karşılaşılabilecek sorunlara ve uygulanacak prosedüre yeterince yer vermediğini; dergilerin sadece % 33,3'ünün yazar katkılarını ve bu konuda yayın etiği kurallarına uyulduğunun beyan edilmesini istediğini belirtmişlerdir (15). Kennedy ve arkadaşları (2014) hemşirelik dergileriyle yaptığı çalışmada fahri yazarlık oranını % 42, hayalet yazarlık oranını % 27,6; Arda ve arkadaşları (2003) dergi editörleri ile yaptıkları çalışmada fahri yazarlık oranını %19,6; Wislar ve arkadaşları (2011) ise genel tıp dergileriyle yaptığı çalışmada fahri ve hayalet yazarlık oranını % 21 olarak bulmuşlardır (23,26,27). Pars ve ark. (2017) editörlerin makale değerlendirme sürecinde haksız yazarlık ile karşılaşma oranının %40.5 olduğunu belirtmektedir (24). Çalışmamıza katılan editörlerin sadece %22,2'si yazarlıkla ilgili sorun yaşadıklarını belirtmiş, %33'ü yazarlıkla ilgili sorun yaşadıklarında yazı yayımlanmaz/reddedilir cevabını vermiştir. Ayrıca editörler yazarlık hakkı ile ilgili sorunlara yönelik dergilerin yazarların tümünden yazı ve imza isteme, katkı durumuna göre yazarların sıralanmasını talep etme, yazar katkılarını içeren form doldurtma, yayın devir formunu her yazarın imzalamasının istemesi gibi önlemler aldıklarını ifade etmişlerdir.

Dergilerin hakemlik sürecini uygun biçimde yürütebilmesi yayın etiği açısından önemlidir. Hakemlik özen gerektiren, önemli bir sorumluluktur. Hakemler editörlerle birlikte derginin ilke ve standartlarını korurlar. Editörün makaleyi konuya uygun, çıkar ilişkisi bulunmayan, tarafsız hakemlere göndermesi; hakemlerin de uzmanlık alanıyla ilgili, hakim oldukları konularda hakemlik kabul etmesi gibi önemli sorumlulukları bulunmaktadır (30). Ayrıca uygun hakemleri belirleyecek bir sistem oluşturulması, hakemlerin yeterliliklerinin iyi değerlendirilmesi, hakem değerlendirilmesinde körleme sistemi kullanılıyorsa yazar isimlerinin gizliliğinin sağlanmış olması, değerlendirmelerin objektifliğinin sağlanması için hakemlerin kullanacağı kontrol listesi/formu hazırlanması, hakemlerin değerlendirme sürelerine riayet etmesi ve bunun kontrol edilmesi hakemliğe ilişkin yaşanan sorunları azaltacaktır (12). Pars ve ark. (2017) ile Şahin (2006) çalışmalarında hakemliğe ilişkin yayın sürecinde değerlendirme yanlılığı ve makale konusu ile ilgili hakem atanması, hakemlerin geri bildirimlerde uygun olmayan bir dil kullanmaları gibi sorunlar yaşandığını belirtmektedirler (24, 31). Bu çalışmalardan ve bizim çalışmamıza katılan editörlerin cevaplarından dergilerin hakemliğe yönelik standartları bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun objektif değerlendirmeyi ve dergilerin yayın kalitesini etkileyeceği düşünülmektedir.

Makalenin daha hızlı yayımlanmasını sağlamak amacıyla bazen yazarlar aynı anda birkaç dergiye birden makale gönderebilmektedirler. Aynı anda birkaç dergiye gönderilmiş makalenin takibini yapmak neredeyse imkansızdır. Daha önce başka bir dergide yayımlanmış yayını ancak intihal programları ve alanında uzman ve yetkin hakemler sayesinde bulmak mümkün olabilir. Burada genellikle yazar beyanı esas alınmakta ve yazarlara büyük sorumluluk düşmektedir. Dergiler tekrar yayınları önlemek için genellikle makalenin daha önce başka bir yerde yayımlanmış ya da yayın için gönderilmiş olmadığının teyit edilmesini talep etmektedir (13). Çalışmalarında tekrar yayın oranını Arda ve ark. (2003) % 19,6; Pars ve ark. (2017) %33,3; Broome ve ark. (2010) ise %21 olarak belirtmişlerdir (19, 23, 24). Yılmaz Gören ve Yalım (2015)'in çalışmalarında

tekrar yayın konusunda dergilerin internet sitelerinde yeterince bilgi olmadığı belirtilmiştir (15). Bizim çalışmamızda ise katılımcıların cevapları tekrar yayının ne olduğunun tam olarak bilinmediğini, bu konuda bir bilgi eksikliğinin bulunduğunu göstermektedir.

Hem yazarların hem de editörlerin hassas davranması gereken bir konu da çıkar çatışmasıdır. Yazar(lar) araştırma sonuçlarının güvenilirliğini sağlamak ve önyargı oluşturabilecek tüm finansal ve kişisel ilişkileri açıklamakla yükümlüdür. Bu nedenle gerekli açıklamaları “Çıkar çatışması” başlığı altında bildirmelidirler. Dergiler bu konudaki politikalarını net olarak belirlemeli, yazara bilgi kısmında çıkar çatışmasına ilişkin bir bilgilendirme yapılmalı ve yazardan bu konuda gerekli bilgiler talep edilmelidir. Ayrıca editörler makaleyi herhangi bir çıkar çatışması olan/olabilecek hakeme göndermemelidirler. Aynı şekilde hakemler de herhangi bir çıkar çatışması varsa bu durumu açıkça bildirmeli, kendi çıkarlarını ilerletmek için, incelemekte oldukları çalışma hakkındaki bilgileri yayımlanmadan önce kullanmamalıdır (3, 12, 13). Broome ve arkadaşları (2010)’nın çalışmasında çıkar çatışması oranı %23 olarak bulunmuştur (19). Yılmaz Gören ve Yalım (2015)’in çalışmasında ise dergilerin %73,3’ünün internet sitelerinde çıkar çatışması ile ilgili bilgi verdiği belirtilmektedir (15). Bizim çalışmamızda ise editörlerin %55,5’i çıkar çatışmasının sorgulandığını, %44,4’ü bu konuya dair özel ve yazılı bir politikalarının olmadığını belirtmiştir. Bir katılımcının ise “*Bu konuda bir politikamız ve uyguladığımız bir prosedür yok; ancak eklememiz çok yerinde olur.*” cevabını vermiş olması bu konuda yaşanan eksikliğin bir göstergesi olarak düşünülmektedir.

Bilimsel bir araştırmanın yayımlanana kadar geçtiği tüm evrelerde araştırma ve yayın etiği ile ilgili belirlenmiş kurallar ve yaptırımlar belirlenmiş olmasına rağmen akademik camiada sıklıkla bu konuda sorunlar yaşanmaktadır. Son yıllarda tüm dünyada ve ülkemizdeki yayın sayılarındaki artışa paralel olarak etik ihlallerin de arttığı görülmektedir. Özellikle ülkemizde akademik yükseltme kriterlerinin niceliksel büyüklüklere odaklı olması, akademik teşvik alabilme kaygısı gibi nedenler etik ihlalleri arttırmaktadır. Bu konuda dergilere ve editörlere önemli görevler düşmektedir. Etik ihalle karşılaşıldığında yapılması gerekenler ICMJE ve COPE gibi kılavuzlarda ayrıntılı biçimde belirtilmiştir (28, 29). Editörler yayın etiğine ilişkin mevzuatı, yayın politikalarını ve etik dışı bir davranışla karşılaşıldığında nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini iyi bilmelidirler. Ayrıca editörler hem örnek olmalı hem de yazarları bilgilendirilerek farkındalığı sağlanmalıdır. Ancak yapılan bazı çalışmalarda bu konuda sıkıntılar yaşandığı görülmektedir (14, 15). Çalışmamıza katılan editörlerin cevaplarından etik ihlal durumunda genelde duruma özgü çözümler üretildiği, dergilerin ortak bir standardı bulunmadığı ve olayı aşmaya yönelik anlık çözümler üretildiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de hemşirelik alanında yayımlanan dergilerin yayın etiği ve yayın etiği ihlallerine yönelik denetim ve yaptırım düzeneklerini değerlendirmek; makale yayın sürecini yayın etiği açısından irdelemek amacıyla yapılan bu çalışmada dergilerin kullandıkları ortak bir standart olmadığı; dergi editörlerinin yayın etiği ile ilgili eksiklerinin olduğu ve sorun yaşadıkları; bu konuda editörlerin bilgi ve farkındalıklarını sağlayacak eğitimlere ihtiyaç olduğu görülmüştür.

“İyi” bilimsel yayın yapma “iyi” bilim insanı olmanın ayrılmaz bir parçası ve bir ahlaki ödevdir. Bu ödevi güçleştiren etik eğitim eksikliği, yayın yapma baskısı gibi nedenlerden dolayı yayın etiği ihlalleri ortaya çıkmaktadır. Etik diğer tüm araştırmalarda olduğu gibi hemşirelik araştırmalarında da köşe taşıdır. Hemşireler mesleki bilgi birikimine katkı sağlamak amacıyla araştırmacı rolleri ışığında araştırmalar yapmakta ve bu araştırmaları hemşirelik dergilerinde yayımlamaktadırlar. Hemşirelik alanında bilimsel bilginin kaliteli biçimde ilerlemesinde dergilere ve editörlere önemli görevler düşmektedir.

Çalışmamızdan yola çıkarak;

- Dergilerin ve editörlerin yayın etiği ve ihlalleri konusunda dikkatli olmaları; bu konuda gerekli önlemleri almaları ve gerekli politikalar geliştirmeleri,
- Dergilerin yayın politikalarını yayın etiği ilkelerini ayrıntılı bir biçimde içerecek şekilde güncel koşullara göre yeniden düzenlemesi,
- Dergiler arasında standart kurallar oluşturulması,
- Editörlerin gelişen teknolojiden faydalanmaları, yayın etiği ihlallerini tespit amacıyla kullanılan intihal tespit programlarını kullanmaları,
- Editörlerin ve hakemlerin yayın etiği konusunda farkındalıklarının sağlanması amacıyla eğitimler düzenlenmesi,
- Editörlere ve hakemlere bilimsel danışmanlık sağlanması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

1. Uzbay T. Bilimsel Araştırma Etiği. İçinde: Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık, 2006. Ed. Yılmaz O. Ankara: TÜBİTAK-ULAKBİM. s. 19-26.
2. Bülbül T. Bilimsel yayınlarda etik. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2004; 15: 72-92.
3. Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri. http://www.provost.bilkent.edu.tr/YOKEtikDavranisIlkeleri_20141110.pdf. E.T.16.01.2019.
4. Oğuz NY. Bilimsel yayın etiği. Klinik Psikiyatri. 1999; 2: 153-159.
5. İnci O. Bilimsel Yayın Etiği İlkeleri, Yanıtlmalar. Yanıtlmaları Önlemeye Yönelik Öneriler. Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık, 2009. Ed. Yılmaz O. Ankara: TÜBİTAK-ULAKBİM. s. 69-90.
6. Kozak N. Türk kütüphaneciliği dergisinin Türkiye'de yayınlanan akademik dergiler içerisindeki yeri üzerine bir inceleme. Türk Kütüphaneciliği. 2002; 16(3): 237-247.
7. Açıkan NL, Pişkin AK, Laleli Y. Bilimsel yayın kalitesi: Editör, yazar, hakem ve okurların katkıları. Turk J Biochem. 2012; 37(1): 1-4.
8. Armstrong J. Peer review for journals: evidence of quality control, fairness and innovation. Science and engineeringethics. 1997; 3(1): 63-84.
9. Resnik DB. Bilim Etiği. Çeviri: Vicdan Mutlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları; 2004.
10. Emiroğlu N. Bilim etiği ve sorumluluklar. Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi. 2005; 7(1): 5-25.
11. Türkiye Bilimler Akademisi Bilim Etiği Komitesi. Bilimsel Araştırmada Etik ve Sorunlar. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları; 2002. Erişim: http://iibf.baskent.edu.tr/bilgi/bilimsel_etik.pdf Erişim tarihi: 01.02.2015.
12. Recommendations for the Conduct, Reporting, Editing, and Publication of Scholarly Work in Medical Journals. Erişim: http://www.icmje.org/recommendations/archives/2017_dec_urm.pdf Erişim tarihi: 01.02.2019.
13. COPE. A Short Guide to Ethical Editing for New Editors. Erişim: https://publicationethics.org/files/A_Short_Guide_to_Ethical_Editing.pdf. Erişim tarihi: 10.12.2019.
14. Ribeiro RP, Marziale MHP. Editorial characteristics and quality of the articles published by Brazilian Nursing journals. Rev Esc Enferm USP. 2018; 52e03367. DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/S1980-220X2017030003367>

15. Yılmaz GŞ, Yalım NY. Ulusal hemşirelik dergilerinin araştırma ve yayın etiği politikalarının dergi internet siteleri üzerinden incelenmesi. Türkiye Biyoetik Dergisi. 2015; 2 (2): 137-54.
16. Sop SA. Bir makale yayım sürecinin yayın etiği açısından değerlendirilmesi. VII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi: 2014 498-516.
17. Dünya Tıp Birliği Helsinki Bildirgesi. Erişim: <http://www.ttb.org.tr/images/stories/file/2013/helsinki.pdf> Erişim tarihi: 06.05.2019.
18. Çobanoğlu N. Bilimsel Yayınlarda Etik Kurullar ve Kurallar. İçinde: Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık, 2007. Ed. Yılmaz O. s. 120-128.
19. Broome M. Ethical concerns of nursing reviewers: An international survey. Nursing Ethics. 2010; 17(6): 741–748.
20. Saini R, Narula P. Reporting ethical processes in the Nursing Journal of India . Indian J Med Ethics. 2018; 3(3): 257.
21. Bavdekar SB, Gogtay NJ, Wagh S. Reporting ethical processes in two Indian journals. Indian J Med Sci 2008;62:134-40.
22. Wu Y, Howarth M, Zhou, C, ve ark. Reporting of ethical considerations in clinical trials in Chinese nursing journals. Nursing Ethics. 2019; 26(4): 973–983.
23. Arda B. Bilimsel bilgi üretiminde yayın etiği. Erişim: <http://www.ulakbim.gov.tr/dokumanlar/sempozyum1/barda.pdf>. Erişim tarihi: 02.02.2015.
24. Pars H, Akın R, Şahin NE, Çınar S, Aslan F, Duygulu S. Turkish health field periodical editors' Views on publication process and ethical problems. Niger J Clin Pract 2018; 21:264-70.
25. Kırac FS. Bilimsel yanıtma: Tekrar yayınların tanımı, çeşitleri ve olası sonuçları. Anadolu Kardiyoloji Dergisi. 2011; 1: 174-8.
26. Kennedy MS, Barnsteiner J, Daly J. Honorary and ghost authorship in nursing publications. Journal of Nursing Scholarship. 2014; 46(6): 416–422.
27. Wislar JS, Flanagan A, Fontanarosa PB, De Angelis C. Honorary and ghost authorship in high impact biomedical journals: a crosssectional survey. Erişim: <http://www.bmj.com/content/343/bmj.d6128.full.pdf+html>. Erişim tarihi: 13.05.2015.
28. Anadolu Üniversitesi Bilim Etiği Kılavuzu. Erişim: <https://www.anadolu.edu.tr/arastirma/bilim-etigi-kilavuzu-ve-ekleri>. Erişim tarihi: 15.06.2019.
29. Ünal M, Toprak M, Başpınar V. Bilim etiğine aykırı davranışlar ve yaptırımlar: Sosyal ve beşeri bilimler için bir çerçeve önerisi. Amme İdaresi Dergisi. 2012; 45(3): 1-27.
30. İnci O. Bilimsel Yayın Etiği. Türk Kütüphaneciliği. 2015; 29(2): 282-295.
31. Şahin AE. Eğitim ile ilgili süreli dergilerde hakemlik ve sorunları: “Eğitim Araştırmaları Dergisi Örneği”. Sosyal Bilimlerde Süreli Yayıncılık.2006; 61-68.

Özgür İradeye Yönelik Genel Yaklaşımlar, Özgür İradenin Nörobilimsel Açıdan İncelenmesi ve Özgür İradenin Varlığı Sorununun Tıp Etiğine Etkileri

General Approach to Free Will, Examination of Free Will Neuroscientifically and Effects of Free Will Existence Issues on Medical Ethic

Rümeysa KANKOÇ^a

Özet: Özgür iradenin varlığı yüzyıllardır çeşitli alanlarda ontolojik, etik ve teolojik açıdan tartışılan bir konudur. Konuyla ilgili Antik Yunan'dan günümüze kadar çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, özgür iradenin varlığı ve tıp etiği arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu çalışmada özgür irade kavramı sosyoloji, nörobilim ve etik alanlarının bilgisi ile tartışılacaktır. İlk olarak özgür iradenin varlığına dair temel yaklaşımlar bir araya getirilecek ve kısaca açıklanacaktır. Böylelikle okurlara tarihsel çerçevede özgür irade ile ilgili çeşitli bakış açıları sunmak amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, nörobilimsel çalışmalardan örnekler incelenecektir. Son olarak özgür iradenin olmadığı bir evren modeli etik ilkeler doğrultusunda incelenecektir. Bu çalışmada etik alanının varlığının özgür irade ile mümkün olduğu düşüncesi tartışılmış ve ilgili literatür ışığında temellendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: nörobilim, özgür irade, tıp etiği

--

Abstract: The existence of free will is a subject that has been discussed for centuries ontologically, ethically and teologically in various areas. There has been much debates about the subject since Antique Greek to today. The aim of this study to investigate the relationship between medical ethic and the existence of free will. Free will be discussed sociologically, neuroscientifically and ethically in this study. Firstly, general approaches to the existence of free will will be gathered and explained basically and providing the different views of the topic through history to readers is aimed. Next, some examples of neuroscientific studies having potency to light the way for free will arguments will be examined. Lastly, a universe model where free will doesn't exist will be investigated in terms of ethic principles. In this study, the thought that the existence of ethic depend on the existence of free will was discussed and based on the findings in the literature.

Keywords: free will, neuroscience, medical ethics

GİRİŞ

Özgür irade eylemin farklı olası fraksiyonları arasından seçim yapabilme ve bunu sürdürebilme yeteneğidir (1,2). Başka bir tanıma göre ise dışarıdan herhangi bir sınırlandırma ve engellenme olmaksızın yapmayı tercih ettiğimiz eylemleri gerçekleştiriyor olmaktır (3). Bu görüşte önceden belirlenmiş farklı olasılıklar arasından seçim yapmak özgür iradeyi tanımlamak için yeterli değildir. Seçimlerin dış faktörlerin kısıtlamalarından uzak

^aPratisyen Hekim, Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara ✉ drrumeysakankoc@hotmail.com

Gönderim Tarihi: 30.03.2020 • Kabul Tarihi: 24.05.2020

ve tamamen gönüllük içinde yapılması gerekir (3). Bir eylem dış müdahaleden bağımsız istek, heves, arzu gibi içsel psikolojik koşullar sebebiyle gerçekleştiği sürece özgür eylemdir (3). Giriş bölümü başlıca iki alt başlıktan oluşmaktadır. Özgür iradeye yönelik çeşitli filozof ve sosyologların görüşlerinden örnekler ele alınacaktır. Farklı bir alt başlıkta da nörobilim alanında yapılmış birkaç çalışma özgür irade kavramı açısından irdelenecektir.

ÖZGÜR İRADEYE YÖNELİK GENEL YAKLAŞIMLAR

Özgür iradenin varlığına şüpheyle yaklaşan görüşler de mevcuttur (4). Özgür irade karşıtı argümanları başlıca iki ana alt grup altında inceleyebiliriz: Belirlenimcilik ve rastgelelik eleştirileri (4). Belirlenimciliğe göre tüm olaylar bir nedenin sonucudur ve önceden belirlidir. Bu durumda irade hiçbir zaman hür olamaz. Rastgeleliliğe göre ise eğer eylemlerimiz şans sonucu ortaya çıkıyorsa özgür irade var olamaz. Çünkü eğer rastgele meydana gelen eylemler için ahlaken sorumlu tutulamıyorsak buna özgür irade diyemeyiz. Her iki eleştiri birlikte, hiçbir özgür irade modelinin ahlaki sorumluluk için gereken nihai kontrolü idrak edilebilir bir biçimde sunamamış olduğunu öne süren “sorumluluk eleştirisi”nin temellerini oluşturur (4).

Özgür iradenin varlığı konusundaki yaklaşımları daha anlaşılır kılmak için Eski Yunan tartışmalarını inceleyelim. Belirlenimciliğin kurucularından birisi de Demokritos'tur (MÖ 460-370) (4). Demokritos ilahi müdahaleyi ve önbilgiyi ahlaki sorumluluğa bir tehdit olarak algılamıştır ve Tanrının ve kaderin keyfi kontrolünde olduğu bir din anlayışındansa, atomlar ve doğa kanunlarının kontrolünün insana ahlaki sorumluluklar açısından daha büyük kontrol sağladığını belirtmiştir (4). İlk belirlenemezci Aristoteles'tir (MÖ 367–MÖ 347) (4). Aristoteles'in fizik ve metafiziğinde şans aracılığıyla oluşmuş rastlantılar vardır ve şans nedenler arasında yer almaktadır (4). Aristoteles'e göre “şans”, kendiliğinden mevcut olan ya da iki nedensellik zincirinin rastlantı sonucu bir araya gelmesiyle kendini sonuçlayan bir neden olarak görülmektedir (4). Aristoteles, insan zihninin materyalist doğa kanunlarından üstün olduğunu düşünür; gerek nedensellik belirlenmiş olsun, gerek kazayla şans eseri olsun eylemlerimizin bize bağlı olduğunu öne sürerek özgür irade meselesine metafiziksel doğrultuda çözüm getirir (4). Bu açıdan Aristoteles'in özgür irade özgürlükçülüğünün ilk temsilcisi olduğunu öne sürebiliriz (4). Aristoteles'ten bir kuşak sonrasında Epikürüs (MÖ 270-MÖ 341) ahlaki sorumluluk için daha iyi bir alt yapı oluşturacak serbest seçimlere yönelik fiziksel açıklamalar yapmayı amaçlamıştır. Onun bu noktadaki çözümü ise bize Demokritos'un sıkı belirlenimciliğinden daha çok kontrol ihtimali sunan şu görüşüdür: Atomlar belirlenimciliğin nedensellik zincirlerini kırabilecek şekilde rastgele sıçramaktadır (4).

Belirlenimcilik ve özgür irade pek çok kişi tarafından bir ikilem olarak görülse de uzlaştırımcı yaklaşımlar da geliştirilmiştir (5). Bunlardan biri olan stoacı felsefe, özellikle Epiktetos'a göre insan belirlenimci bir işleyiş içinde de özgür olabilir (5). Felsefesinde Stoa felsefesinden önemli izler taşıdığı düşünülen Immanuel Kant (1724-1804)'ın felsefe sisteminde ‘numenal’ ve ‘fenomenal’ olmak üzere iki dünya olduğunu görürüz. Numenal dünya varlığın insan tarafından fiziksel açıdan kavranamayan kısmını, fenomenal dünya ise varlığın insan tarafından duyu organlarıyla algılanabilen kısmını temsil etmektedir (5). Fenomenal alan Kant'a göre determinist süreçle işler ancak numenal anlamda Kant insanın özgür olduğunu öne sürmektedir (5). Sosyolojideki yapı ve eylem ilişkisinin özgür irade belirlenimcilik ilişkisini anlamlandırmada katkı sağlayabileceği fikrinde olduğumdan yapı ve eylemi kısaca tanımlamakta fayda görüyorum. Anthony Giddens yapıyı basitçe kurallar ve kaynaklar olarak tanımlamaktadır (6). Bu doğrultuda aktörün eylemleri kuralları öğrenmekle kaynakları kullanmakla ortaya çıkar ve aynı zamanda eylemler kuralların ve kaynakların gelişimine katkı da bulunur. Böylelikle Giddens'e göre yapı eylemlerin ortaya çıkmasına olanak sağlar ve eylemlerden beslenir (6). Giddens'in “yapılanma kuramı” ve Roy Bashkar'ın “eleştirel gerçekçiliği” de yapı ve eylemi birbirlerini etkileyen ve dönüştüren unsurlar olarak tanımlayarak özgür irade ve belirlenimciliğin uzlaşmasına katkıda bulunan çalışmalar arasında görünmektedir (7).

Peki, yapı hakkında bildiklerimiz bu süreçte ne tür bir değişim göstermiştir? En basitinden yapıyı fiziksel yönü doğrultusunda ele alırsak modern fiziğin doğuşu özgür iradeye yönelik bakışımızı nasıl etkilemiştir? Newton

fiziğinin ölçülebilir doğasının aksine modern fiziğin gelişimi bir olasılıklar evreni sunarak belirlenimcilikten bizi uzaklaştırırken büsbütün bir rastgeleliği de savunmaz (8,9). Bu evrenin özgür iradeyi var edebilecek bir sorumluluk ortamı oluşturmasının yanı sıra nedensellik zincirleriyle içe içe olduğunu söyleyebiliriz. Modern fiziğin nedensellikte barışık ve sıkı bir belirlenimcilikten de uzak bir anlayış sunmasının bilim felsefesini ve sosyal bilimlerin bakış açısını nasıl şekillendirdiğini buradan görmekteyiz.

Konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması açısından, şu soruların sorulması ve üzerine düşünce üretilmesi gerekmektedir: Peki, içsel nedenlerin üzerinde değiştirilemez faktörlerin etkisi yok mudur? Bir eylemi gerçekleştirmeyi istediğimiz zaman gerçekten istemiş mi oluruz yoksa istemek sadece bir yanılsama mıdır? Sadece içinde doğduğumuz ülkeyi, ülkemizin anadilini, çevreyi, planlamadan karşılaştığımız insanları, ailemizi, genlerimizi de biz seçemeyiz. Peki, genlerimizin düşünme şeklimiz üzerinde bir etkisi yok mudur? Her yeni düşüncemiz, beynimizin milyonlarca etkileşimi sonucu inşa edilmiş bir sinapslar ağının kendi yapısına ve dinamiğine uygun kararlı bir cevap oluşturma şekliyse, düşünürken tek yaptığımız vücudumuzun basit hemostaz amacı gereği oluşturduğu bir etki tepki mekanizmasının gereğini yerine getirmekse biz istiyor olduğumuzu algılıyoruz, diye gerçekten de özgür iradeye sahip olmuş olur muyuz? Bir başka deyişle, özgür iradeyi tanımlamak için mutlak bağımsızlık mı gerekir? Peki, ya genetik faktörler ve değiştirilemez alanın zihnimizde inşa ettiği sinaptik ağ yapısı karar sürecini etkiliyorsa, bu durumda farklı genleri taşıyan farklı deneyimleri yaşayan tüm insanlar ortak eylemler için aynı sorumluluğu taşıyabilir mi?

Nörobilim alanındaki güncel bilimsel gelişmeler, bu soruların cevaplanmasına katkıda bulunabilir.

ÖZGÜR İRADENİN NÖROBİLİMSEL AÇIDAN İNCELENMESİ

Zihnimiz beynimizi kontrol eder mi, yoksa zihnimiz beynimizin var ettiği algılar toplamının bir yansıması mıdır? Eğer özgür iradenin var olduğunu bilimsel açıdan kanıtlamak istiyorsak, bu sorulara yanıt verebilmek için karar sürecindeki tüm mekanizmaların aydınlatılması önemli görünmektedir.

Son dönemlerde yapılan bir çalışmada 19 kişide empatinin istemli kontrolünde beyin aktivitesindeki değişiklikler araştırılmıştır. Fonksiyonel MRI eşliğinde iki duygusal kategoride Hollywood film sahnesi üç farklı oturumda katılımcılara izlettirilmiştir. İlk oturumda katılımcılardan ana karakterin yerine kendilerini koyup onun hissettiklerini hissetmeye çalışmaları istenmiştir. İkinci oturumda ise karakterden uzaklaşmaları ve karakterle ilgili bir duygu hissetmemeye çalışmaları söylenmiştir. Üçüncü oturumda katılımcılar kendi duygularına bırakılmışlardır. Çalışma sonucunda ilk oturumda katılımcıların beyin sinyallerinin ikinci oturuma göre singulat ve putamen gibi limbik bölgede ve premotor, SI ve SII gibi somotomotor alanlarda daha senkronize olduğu bulunmuştur. Hem birinci hem de ikinci oturumda katılımcıların beyinde geniş alanlarda fonksiyonel bağlantılar tespit edilmiştir. Bu bulgular ışığında diğerlerinin duygularını işleme sürecinde beyin mekanizmalarının üzerinde gönüllü kontrol gücüne sahip olduğumuz sonucuna ulaşılmıştır (10). Başka bir çalışma kasıtlı ve kasıtsız kararları olay ilişkili potansiyeller açısından incelenmiştir. Koliforniya Teknoloji Enstitüsü öğrencilerinden oluşan 20 katılımcıdan 50 farklı kar amacı gütmeyen kuruluş için 1000 dolar bağışlamak isteyip istemeyeceklerinin birden yediye kadar derecelendirmesi istenmiştir. İlk oturumda katılımcılar bunun bir senaryo olduğunu düşünerek cevap vermişlerdir. İkinci oturumda katılımcılara deneyin sonuçlarına göre bir kar amacı gütmeyen kuruluşun seçileceği ve ona gerçekten 1000 dolar bağışlanacağı söylenmiştir. Katılımcıların ilgili kurumlar hakkında araştırma yapmalarına olanak sağlanmıştır. İki farklı durumdaki olay ilişkili potansiyeller incelendiğinde, beklenen potansiyellerin kasıtsız tercih yapılan durumda gözlemlendiği, fakat kasıtlı tercih yapılan durumda gürültü ve randomize dalgalanmalar nedeniyle belirlenemediği görülmüştür. Sonuç olarak, kasıtlı ve kasıtsız kararların sürecinde farklı nöronal mekanizmaların rol oynadığı ifade edilmektedir (11). Bu çalışmalar özgür irade kavramını destekliyor görünmektedir.

Düşüncelerimiz ve davranışlarımız üzerinde değiştiremediğimiz faktörlerin etkilerine değinecek olursak başka bir çalışmada dürtüsel agresyon paneli için multigen panelinin gençlerde intihar riskini belirlemedeki etkinliği araştırılmış. Dürtüsel agresyon gen paneli başlıca beş adet şüpheli geni içermektedir (CRH, CRHR2, MC2R, OXTR, BDNF). 9-17 yaş arası tıbbi geçmişinde dürtüsel agresyon bulunan 158 genç ve 376 kişilik kontrol grubu MAYSI-2 ve multigen paneli açısından incelenmiştir. Sonuç olarak, yüksek agresyonu bulunan katılımcılarda kontrol grubuna göre daha yüksek çocuk davranış listesi agresif davranış ve anksiyöz/depresif t-skorumları, MAYSI-2 intihar fikri ve travmatik tecrübe skorlaması ve multi gen skoru bulunmuştur. Bu çalışma genetik yapının travmatik tecrübeler ve dürtüsel agresyona yatkınlık oluşturabileceğini ve bu sebeple intihar riskini belirlemede etkili olabileceğini göstermektedir (12).

Bir diğer çalışmada da derin beyin uyarımından amigdalotomiye kadar insanda şiddet içerikli davranış, nöbetler ve patolojik agresyon için kullanılan psikocerrahilerin kısa bir tarihçesinden bahsedilmektedir. Ağrı, öfke ve korkunun hayvanlarda ve erkeklerde hipotalamus, talamus, amigdala ve ventral tegmental bölge gibi çeşitli beyin yapılarında, derin beyin stümlasyonu metoduyla uyarılabildiği ya da yatıştırılabildiği görülmüştür (13). Dorsolateral talamusun uyarımının derin beyin stümlasyonunun şiddetine cevap olarak anksiyete, korku ve felaket önsezisi hissi oluşturduğu gözlenmiştir. Tersine, anksiyetenin frontal lob ve talamustaki lezyonlarla hafiflediği keşfedilmiştir (14,15). Amigdalanın uyarımıysa yoğun korku ya da öfke oluşturarak temelde elektriksel bir uyarımın tetiklemesiyle insanda agresyon oluşturmaktadır (16,17). Yine de normalde bu oluşturulmuş agresyonun ahlaki ve sosyal sebeplerle modifiye edilmesinden dolayı, araştırmacılar bir olumsuzluğa maruz kalmamışlardır (18). Tüm bunlar da göstermektedir ki, terörün duygusal bileşenleri olan korku ve öfke gibi duyguların nörobilimsel teknolojilerle oluşturulması, terör eylemini ya da şiddet içerikli herhangi bir eylemi oluşturmak için tek başına yeterli değildir. Bu da özgür iradenin varlığına yönelik bir bulgudur.

Erkeklerde de “dövüş ya da kaç” mekanizmasının bir unsuru olarak kontrollü bir agresyon bulunmaktadır, ama bu agresyon sosyal ve ahlaki kontrol noktalarıyla sakinleştirilir ve öğrenmeyle modifiye edilir (13). Bunun aksine patolojik agresyon ve kontrol edilemeyen şiddet temporal lob hasarı (epilepsi tablosu) ya da anormal suç davranışları ve kontrol edilemeyen şiddete yol açacak limbik sistem hasarlarıyla sinir sistemi travmaları, ensefalitis, tümör gibi durumların bir sonucu olabildiği gibi konjenital ya da kromozomal bozukluklardan doğan yapısal beyin hasarlarının bir sonucu da olabilir (17).

Bu türden bilimsel bulgular ışığında pek çok soru sorulabilir: Tespit edilebilir spesifik bir organik hasarın bulunmamasıyla birlikte şiddet eğilimli kişide artmış amigdala hacmi ve sinyalleri görüyorsak bu durumu nasıl değerlendirmeliyiz? Bu kişinin nörojenetik faktörlerle beyin gelişiminin bu yönde şekillendiği ve hacimce büyük ve aktif amigdaladan dolayı yüksek korku ve öfkeyle karşı karşıya olduğumuzu mu düşünmeliyiz, yoksa kişinin sosyolojik, psikolojik, bilişsel ve pek çok çevresel nedenlerle ve bir takım iç yönlendirmelerle beyninin nöroplastisitesinin bu yönde çalıştığını mı düşünmeliyiz? Beynin değişken bir yapı olması, nöroplastite gerçeği sayesinde günümüzde bilinmektedir. Bu durumda sebeplerle sonuçları nasıl ayırabiliriz? Bu tür anomaliklerin tersine çevrilmesi ne derece mümkündür? İrade, bu işin neresindedir ve irade nedir? Genetik unsurlar duruma ne oranda katılmaktadır? Sosyolojik unsurlar ne kadar etki eder? Tüm bu faktörleri kişiye özgü bir şekilde ayırmak ve özelleştirmek ne derece mümkündür? Ya da özelleştirmemek etik açıdan uygun mudur? Mutlak adalet sağlanabilir mi? Son dönemde yapılan çalışmalar, belirli bazı genler ve nörobiyolojinin şiddet içerikli davranışa zemin oluşturduğunu göstermektedir (19).

Kemirgenler üzerinde yapılan bir çalışmada agresyon çeşitlendirilerek ve alt gruplara ayrılarak hipotalamus, prefrontal korteks, dorsal rafe nükleusu, nükleus akkumbens ve olfaktör sistemde c-Fos geni ekspresyonları incelenmiştir.(20) c-Fos geninin başlıca dorsal rafe nükleusta 5-HT salınımını düzenlediği ve kemirgenlerdeki agresyonda rol oynadığı bilinmektedir (20). Bu da canlı türleri arasında farklılıklar görülse de çeşitli genlerin agresyon çalışmaları için incelenebileceğine bir örnektir. Özgür irade meselesinin nörobilimsel yönünü daha iyi aydınlatılabilmek için bu tür çalışmalar önemli görünmektedir. Öte yandan bu genlerin araştırılması ve

keşfedilmesi ilerleyen zamanlarda bu genleri gen havuzunda yoğun olarak bulunduran ırkların ayrımcılığa uğramasına sebep olabilir. Belli ırkların temel yaşam haklarını tehdit edebilir. Hatta sağlığa ulaşım imkânlarının dahi kısıtlanmasına yol açabilir. Bu durumda, şiddete eğilime sebep olan genlerin araştırılması dünyada meydana getirebileceği kargaşa ve güvensizlik ortamı sebebiyle yararlı etik gereği, özgür iradeyi geri planda tutup biyolojik yapıyı ön plana çıkarabileceği için ödev etiği gereği, ilgili ırkların sağlığa erişimini tehdit edebileceği için tıp etiğinin adalet ve eşitlik ilkesi gereğince sakıncalı görünmektedir. Yine de bu tür araştırmaların sonuçlarının bu distopyayı inşa edeceğini büsbütün öngörmek doğru bir yaklaşım olmaz.

Danimarka'da yapılan bir kohort çalışmada 15 ve 70 yaş arası 934 (47, XXY) Klinefelter sendromlu (KS) ve 161 (47, XYY) Süper erkek sendromlu (SE) tüm erkekler ve toplumun bilinen genetik hastalığı olmayan bireylerinden seçilmiş yaş ve takvim zamanı çalışma grubuyla eşleştirilmiş kontrol grubu (sırasıyla 88979 ve 15356 kişi) sekiz suç türü içinde ceza modelini açıklamak üzere (cinsel istismar, cinayet, hırsızlık, şiddet, trafik, uyuşturucuya bağlı, kundakçılık ve 'diğerleri') incelenmiştir. 47, XYY KS'li erkeklerde genel mahkûmiyet riskinin (trafik suçları hariç) orta derecede arttığı görülmüştür. Ancak sosyoekonomik parametreler için ayarlama yapıldığında kontrollerde de benzer sonuçlar elde edilmiştir (21). Bu çalışmadan görülmektedir ki, genetik risk sosyoekonomik risk faktörlerinin de dahilinde anlamlı fark oluşturabilmiştir. Sosyoekonomik faktörlerin kısmen birey kontrolünde olduğunu özgür irade-belirlenimcilik ve yapı-eylem tartışmalarından anlamaktayız. Peki, bu çalışmayı özgür irade açısından nasıl ele almak gerekir? Çalışmanın sonuçları özgür iradenin riskli sosyal ve biyolojik koşullar altında hâkimiyeti ele alamadığını destekliyor gibi görünebilir. Fakat gerek bu çalışmada gerek diğer çalışmalarda şiddet içerikli davranışta bulunmak konusunda hem biyolojik hem sosyoekonomik risk faktörlerini bulunduran ve buna rağmen o davranışı gerçekleştirilmeyen kişilerin sayısını nasıl yorumlamak gerekir? İstatiksel anlamlılığı mı referans almalıyız yoksa özgür irade kavramını açıklığa kavuşturmak konusunda istatistiksel anlamlılıktan daha farklı bir yol mu çizmeliyiz?

İstatistiksel anlamlılığının varlığının değeri olan "p" olasılık anlamına gelen İngilizce karşılığıyla Probability değeri olası farklılığın kanıtının düzeyinin belirlenmesi amaçlanarak kullanılmakta olan bir değerdir (22). Kullanılan test istatistiğine ait bir P değeri her istatistiksel testin sonucunda hesaplanır ve $P < 0,05$ istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir (22). Peki, p modeli tüm bilimsel araştırmaların sonuçlarını anlamlandırmada ortak bir geçerliliğe sahip midir? Örneğin Mars'ta bir memeliye ait bir fosil bulaşık, keşfedilen tüm gezegenler içinde bir oran kurduğumuzda $p > 0,05$ çıkacaktır. Bu durumda bu bulguyu görmezden mi gelmemiz gerekecek, yoksa Dünya dışında da hayat var olduğuna dair izler vardır mı diyeceğiz? Özgür irade meselesi de buna benzemektedir. Peki, özgür iradenin varlığı konusunu açıklayabilmek için nörobilim alanında yapılmış çalışmaların verilerini yorumlamak için kullanabileceğimiz alternatif yöntemler var mıdır? Ben bu çalışmada Karl Popper'in yanlışlama yönteminin özgür iradenin varlığı konusundaki kullanılabilirliğini değerlendireceğim.

Kabul ettiğimiz temel önermelerle çelişen kuramlar için Popper'in yanlışlanmış ifadesini kullanırız.

Karl Popper tarafından öne sürülen yanlışlama yöntemi bilim felsefesinden sosyal bilimlere kadar geniş bir alanda kullanılmaktadır (23). Tüm sosyoekonomik, genetik ve nöroanatomik risk faktörlerinin varlığına rağmen suça bulaşmamış tek bir insanın varlığı dahi özgür iradenin var olduğunu gösterebilir. Çünkü Karl Popper'in "yanlışlama yöntemi"ne göre, eylemin sıkı deterministik süreçlerin, yani örnekteki sosyoekonomik ve nörobiyolojik işleyişlerin ürünü olduğunu yanlışlanmış olacaktır. Bu da özgür irade kavramını ortaya çıkartacaktır, biçiminde yorumlanabilir.

İlk olarak Teofrastus tarafından tanımlanan modus tollens klasik mantıkta kullanılan yanlışlamaya dayalı koşullu önerme çözümlemesidir (24). Klasik mantıktaki modus tollens aracılığıyla Popper'in ortaya çıkarttığı siyah kuğunun varlığı tümdengelsel bir çıkarım sağlayarak hipotetik bilgiyi temellendirebilir. Yani bir tümdengelsel çıkarsama ancak ve ancak karşıt örnek bulunmadığı halde geçerlidir (25). Burada Popper'in sözünü ettiği siyah kuğunun konumuzdaki karşılığı herhangi bir kararı kolaylaştıran tüm faktörlere galip gelip o kararı engelleyebildiğini gördüğümüz kişidir. Öte yandan özgür iradenin varlığını kanıtlamak için şiddet

dâhil tüm kararlarımızı meydana getiren genetik, yapısal faktörlerin ve dinamik süreçlerin bilgisine ihtiyaç var gibi görünmektedir.

YÖNTEM

Bu makale geleneksel bir derleme olup, etik ve özgür irade arasındaki ilişki ilgili literatür bilgisinden yararlanılarak incelenmiş ve etik açısından tartışılmıştır. Çalışmamızda etik ve özgür iradenin olup olmadığı ve aralarındaki ilişki değerlendirilmiştir. Bu nedenle, özgür iradenin olup olmadığı bilimsel argümanlar eşliğinde sorgulanmıştır. Özgür iradenin varlığının günümüz verileriyle kanıtlanıp kanıtlanmadığını daha iyi anlamak için Karl Popper'in yanlışlama yönteminden esinlenilerek klasik mantıkta yanlışlamanın kullanıldığı bir yöntem olması sebebiyle Modus Tollens'in özgür iradeye yönelik çalışmalardan elde edilen verileri yorumlamadaki kullanışlılığı değerlendirilecektir. Daha sonra özgür iradenin olmadığı bir evren modeli üzerinden çeşitli kuramlar incelenecek ve bu yolla etik ile özgür irade arasındaki ilişki değerlendirilecektir.

BULGULAR

Eğer q önermesinin gerçekleşmesi p önermesine bağlıysa, q önermesinin değil p önermesinin değilini beraberinde getirir. Sonuçtan nedene gitmesi açısından modus tollens tümdengelimine dayalı bir yöntemdir. Özgür iradeye sahip bir bireyin mevcut veriler ışığında var olup olmadığını daha iyi anlayabilmek için ilgili birey modus tollens şablonu içinde suç işlemeye sebep olan nedenlerin var olması koşulu ve suç işleme sonuç önermeleri kullanılarak incelenmiştir. Modelimizde p ve q koşul önermeleri r sonuç önermesidir. (\wedge : ve, \vee : ve ya, \rightarrow : ise \neg önerme değil)

p: Çağlar'ın özgür iradesi yoktur.

q: Çağlar'da birine saldırmak için tüm sosyal ve nörolojik risk faktörleri bulunmaktadır.

r: Çağlar birine saldırmıştır.

$(p \wedge q) \rightarrow r$: Çağlar'ın özgür iradesi yok ve birine saldırmak için tüm sosyal ve nörolojik tüm risk faktörlerini içeriyorsa Çağlar birine saldırır.

$\neg r \wedge ((p \wedge q) \rightarrow r) \rightarrow \neg p \vee \neg q$: Çağlar birine saldırmadı ve Çağlar'ın özgür iradesi olmaması ve birine saldırmak için sosyal ve nörolojik tüm risk faktörlerini içermesi durumunda Çağlar birine saldırır öyleyse ya Çağlar'da birine saldırmaması için tüm sosyal ve nörolojik risk faktörleri yok ya da Çağlar'ın özgür iradesi var.

$q \wedge (\neg r \wedge ((p \wedge q) \rightarrow r)) \rightarrow \neg p$: Çağlar'da birine saldırmaması için tüm sosyal ve nörolojik risk faktörleri var ve Çağlar birine saldırmadı ve Çağlar'ın özgür iradesi olmaması ve birine saldırmak için sosyal ve nörolojik tüm risk faktörlerini içermesi durumunda Çağlar birine saldırır öyleyse Çağlar'ın özgür iradesi var.

Kısaca yanlışlama yöntemiyle özgür iradenin varlığını kanıtlarken Çağlar örneğinde olduğu gibi bir insanın özgür iradesinin var olduğunu ispatlayabilmek için bir eyleme sebep olan tüm faktörlerin bilinmesi gerekmekte. Kişide o eyleme yönelik tüm biyolojik, psikolojik ve sosyolojik mekanizmaların bilinmesi dolayısıyla tüm koşulların gerçekleştiğinin kabul edilebilmesi gerekir ki tüm bunlara rağmen eylem gerçekleşmediğinde insanın kararları bütünüyle biyolojik ve sosyolojik deterministik süreçlerin ürünüdür hipotezi yanlışlanmıştır diyebilelim. Literatür taramamız göstermektedir ki mevcut bulgular karar sürecinde rol oynayan mekanizmaların yalnızca bir kısmını içermektedir. Bu durumda modus tollens şimdilik özgür iradenin varlığını kanıtlama çalışmalarında kullanışlı bir yöntem olarak görünmemektedir.

ÖZGÜR İRADENİN VARLIĞININ TIP ETİĞİYLE İLİŞKİSİ

Varsayalım ki, paralel bir evrene geçiş yapıldı ve geçilen bu evrende dünyada özgür iradede söz edilemiyor; böyle bir evrende etik var olabilir mi? Etik, toplumsal ölçekte gerçekleştirilen ve diğer kişileri etkileyen sonuçlar doğuran davranışların/eylemlerin/yapıp etmelerin ve bunları şekillendiren düşünme süreçleri ile ilgili bir alan olarak karşımıza çıkar. Somutlaştırmak gerekirse etiğin üç farklı alan olarak hayata geçirildiğini görebiliriz (26):

- i. Felsefenin bir ana alanı olması açısından etik, davranışlar bağlamında iyinin ne anlama geldiği ve neleri iyi olarak adlandırabileceğimizi ele almakta; insanın davranışlarını idealize etmeyi amaçlamaktadır.
- ii. Toplum yaşamında da insanların birbirleriyle ilişkilerinde neleri yapmaları ve nelerden kaçınmaları gerektiğiyle ilgili bir kurallar kümesi oluşturur halk arasında genel ahlak olarak isimlendirilir.
- iii. Yeni bir alan olarak karşımıza çıkan meslek etikleri belli bir alanda etkinlik gösteren kişilerin uymaları gereken kuralların belirlendiği ve o alana özgü uygulamalardaki istenen davranışların irdelendiği bir alandır.

Meslek etikleri grubundan olan tıp etiği alanında, tıbbi ilişkiler çerçevesinde sağlık profesyonellerinin iyi davranışta bulunmak için neleri yapmaları ve nelerden kaçınmaları gerektiği konusu tartışılmaktadır (27). Bu çerçeveye hem soyut düşünme, akıl yürütme hem de konulmuş kurallara uyma etkinlikleri dahil edilmiştir (27). Farklı bir söyleyişle, tıbbi eylemi düzenleyen kurallar ve tıbbi özgü değerler dünyası tıp etiği için başlıca konulardır. Tıbbi eylemler doğrultusunda neyin “iyi” ve neyin “kötü” olduğu, mutlak “iyi”nin ve “kötü”nün olup olmayacağı onun başlıca sorunları arasında yer almaktadır (28). Bu açıdan değerlendirildiğinde insan iradesinin devre dışı sayıldığı bir evrende “iyi” ya da “kötü” kavramlarından söz edilebilir mi? Özgür iradenin olmadığı koşullarda iyi nedir? Farklı kuramlardan söz edilirken farklı şekillerde işlenecek olmakla birlikte “iyi” kavramını en basit haliyle amaçlara dayalı ve sonuçlara odaklı olarak ayırmak uygun görünmektedir. Amaçlamayı belirli bir hedefe ulaşmaya yönelik istenç olarak kabul edersek amaçlamak özgür irade olmasa da gerçekleşebilir mi? Yoksa, örneğin ihtiyaçlar söz konusu olduğunda, amaçlamanın mekanizmasını başlattığı düşünülen iradenin beyin aktivitesi sonucu gerçekleştiği hedefler var mıdır?

Yapılan bir çalışmada Avrupa bal arıları (*Apis mellifera*)’nın IRS geninin baskılanmadığı kontrol grubunda arılar tarafından toplanılan polenlerin içeriği incelendiğinde numunelerin yarısının protein içeriği yüksek polenlerden diğer yarısının ise karbonhidrat açısından zengin nektardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Abdominal yağ dokusunda bulunan adipostillerde ekspresye edilen insülin cevabından sorumlu IRS geninin RNA interferans tekniğiyle baskılandığı arıların kontrol grubuna göre %30 daha az nektar ve daha fazla protein içerikli polen topladıkları saptanmıştır (29). Neden arılar bu iki durumda farklı yönelimlerde bulunmuşlar ve farklı çiçekleri hedef olarak seçmişlerdir? Bu çalışma için insüline yanıtın rol oynadığını söylemek mümkün. Fakat genel anlamda bakıldığında hayvanların da kendi fizyolojilerine ve ihtiyaçlarına göre çeşitli seçimlerde bulunduğu bilinmektedir. Bu seçimlere ulaşmak için çaba gösterdikleri göz önünde bulundurulursa uğruna çaba harcanan bu seçimlerin de bir çeşit amaç olduğu, öne sürülebilir mi? Özgür iradenin var olmadığı düşünülen bir yerde amaçları ihtiyaçlardan ne ayırmaktadır? İhtiyaçlara dayanan bir “iyi” algısı ne ölçüde geçerli olmaktadır? Sonuçlara dayanan “iyi” algısı da bundan çok farklı olmayacaktır. Sonuçların fayda-zarar ilişkisi üzerinden değerlendirilebildiği göz önünde bulundurulursa “fayda” kavramı nasıl tanımlanabilir? Özgür iradenin var olmadığı bir dünyanın tek düze olmasını beklemez miyiz? Özgür iradenin var olmadığı bir evrende özgün eylemlerden söz edilemez. Bu durumda özgün eylemlerin mevcut olmadığı bir evrende fayda kavramının tek temeli evrensel olması yönüyle yine biyolojik ihtiyaçlar olacaktır. Bu durumda iyiyi belirleyen tek parametre biyolojik ihtiyaçlardır. Biyolojik ihtiyaçların karşılanmadığı durumlar yaşamla bağdaşmayacağına göre, yaşamla bağdaşmayan koşullarda “kötü” ortaya çıkabilir mi? İyiyi kötünden ayırt edemiyorsak iyi ya da kötü var mıdır? Davranışlar bağlamında iyinin ne olduğu ve nelerin iyi olduğu konusunu ele alma tanımı açısından felsefenin bir ana alanı olarak etik, iyi ya da kötü yoksa var olamayacaktır.

Etik tarihini ele aldığımızda, filozoflar için genellikle eylemin ön plana çıktığını görürüz.(30) Kant ise eylemin arkasındaki ilkeyle ilgilenir. Ona göre yapıcı birbirinin aynısı olan iki eylemin bulunamaması için bir sebep yoktur. Ama bu iki eylem dayandıkları ilke bakımından bir birine son derece zıt olabilir ve bu ilkelerin birbirine zıt olduğu dışarıdaki gözlemciler tarafından fark edilemeyebilir. Dolayısıyla eylemlerin değerinden bahsediyorsak, başka bir ögeye, Kant'ın deyimiyle, eylemin arkasında duran istemeye ağırlık vermek yerinde olur (30). “İyi”, saf pratik aklın, açık hükmünün ortaya koyduğu “istemem”dir (30). Kısaca Kant'ın görüşüne göre, bireyin sorumluluk duygusu, özgür istenciyle içsel değerleri doğrultusunda hareket ediyor oluşu önem arz etmektedir. İyiyi “iyi” olduğu için bir ödev anlayışıyla istemekten söz eder (31). Araç-amaç ilişkisi eylemin niteliğiyle ilgili bir değerlilik oluşturmaktadır (31). Eylemin sonucundan tamamen bağımsız olarak yola çıkarken saptanan amacın niteliği eylemin değeri için belirleyicidir. Bireyin sorumluluk duygusundan yoksun ve iyiye yönelik içsel değerleri güçlendirilmeden yapılan, özgür istenç dışı gerçekleştirilen eylem her neyi sonuçlarsa sonuçlasın değer taşımaz (31). Kant'ın felsefesinin merkezini özgür iradenin oluşturduğu görülmektedir. Özgür iradenin var olmadığı ya da varlığının tanınmadığı bu paralel evrende Kant ya henüz doğmamıştır ya hiçbir zaman anlaşılammış ya da özgür irade gerçekten de o evrende olmadığı için Kant bu değerlendirmeleri hiç yapmamıştır.

Toplumu oluşturan her bir bireyin değerli olduğunu ifade eden Komunitaryen yaklaşıma göre; Eğer bir eylem tüm toplumu hep birlikte daha iyiye götürüyorsa en iyisidir (31). Burada da eylemin değerini tüm bireyleri daha iyi konuma hep birlikte ulaştırma sonucu doğurup doğurmadığı belirler. Bireylerin içsel niyeti ve eylemin amacı önemsizdir (31). Her ne kadar içsel niyeti ve eylemin amacını göz ardı eden bir yaklaşım olsa da tüm bireylerin değerli olma fikri özgür iradenin var olmadığı bir evrende geçerli olamaz. Bu açıdan böyle bir evrende değer nedir? Değeri kim belirler? Değerlinin olması için değer vermenin olması gerekir. Bunun için de birine ya da bir şeye değer verecek bir bilinç olmalı. Ve söz konusu bilinç algılayan ve ihtiyaçlarına yönelik pasif ve güdüsel bir bilinç değil. Dinamik bir bilinç gerektirmeli. Böylesi bir bilinç özgür iradeyi içermelidir. Bu evrende tüm insanların değerli olması için de bir sebep yoktur, iyiye gitmesi için de bir sebep yoktur. Aslında daha önce tartışıldığı üzere iyi de yoktur. Yalnızca madde, enerji ve fizik kuralları vardır. Nasıl tüm antiloplar aslanlara yem olmaktan kurtulamıyorsa, tüm balıklar yumurtadan çıktıktan sonra yaşamıyorsa, bizi biz yapan kararlarımız ve irademiz olmadan bizim bir anlamı var mıdır? Öte yandan söz konusu iyiyi yine de ihtiyaçlar açısından tanımlar ve bu şekilde tanırsak bu durumda insanlar yine herkesin iyiye gitmesi ya da o evren açısından başka bir deyişle herkesin hayatta kalması için çabalar mıydı? Ölümü ve yaşamı sayısı ve hızlı üreme özellikleri gereğince dengede olmasından dolayı balıkların ve kurbağaların çoğunluğu gibi komunitaryen davranış bir yana yavru bakımı dahi görülmeyen canlılar olduğu kadar, türlerinin devamını komunitaryen anlayışla sürdüren canlı türleri de mevcut. Peki, insan türünün devamı için hangi model daha uygun olurdu? Hayatta kalma güdümüzün doğal yansıması insan türünde nasıl bir etki oluştururdu? İnsanlık bir insan yavrusunun oluşum süresi göz önüne alındığında balıklar ve kurbağalar kadar yaşamdan çok ölmek için hayata başlayanlardan olmazdı muhtemelen. Ayrıca özgür irade kavramının ortadan kalktığı düşünülürse vücudunda pençeleri, boynuzları, zehri olmayan canlılar olarak çok az sayıda olmak türün devamını ciddi derecede tehlikeye atardı ve insanlık toplu hareket etme eğiliminde olurdu. Yine de şu anki evrenimizde alet yapma becerilerimizin tamamen hayatta kalmaya odaklı olmasa da yüksek derecede ihtiyaçlar doğrultusunda şekillendiği göz önünde bulundurulursa özgür iradenin olmadığı bir evrende yine de pençeleri, boynuzları ya da zehirleri olan diğer canlılara göre insanlık daha avantajlı konumlarda olmaya devam ederdi kanısındayım. Peki, komunitaryen görüşte olduğu gibi tüm insanların hayatta kalmasına dikkat edilir miydi? Bu sorunun cevabını şu anki dünyamızın nüfus sorunu vermektedir. Öyle bir evrende yüksek ihtimalle insanlar için komunitaryen davranış gündemde olmayacaktır. Lakin herkes olmasa da çoğunluk korunmak istenebilir. Bu noktada da yararçı görüş gündeme gelmektedir.

Yararçı “Utilitaryen” yaklaşıma göre: Bu görüşte en fazla kişinin iyiliğini sağlayan eylem en iyisidir (31). Bireylerin içsel değerleri kıymet taşımaz (31). Sayıca az olan insanların daha çok zarar görecektir, iyiliği

çok olanların yanında ihmal edilebilir. Burada da araç amaç ilişkisinin eylemin değerine bir etkisi yoktur. Eylemin değerini belirleyen sonuçlardır (31). Bir eylemin sonuçlarının çoğunluğa fayda mı yoksa zarar mı sunacağını öngörmek özgür irade gerektirir mi? Öte yandan sonuçların daha fazla sayıda insanın iyi olmasını gerektirmesini istemek de bir çeşit iradedir. Fakat özgür irade midir, yoksa tartışıldığı üzere türün devamını koruma güdüsünün bir yansıması mıdır?

Liberal yaklaşım için özgür davranabilme ve bireyin kendi istenci doğrultusunda eylemde bulunabilmesi koşuluyla gerçekleştirdiği eylemin iyiye ulaşması değer taşır (31). Bu görüş, her bir bireyin kişisel özellikleri ve yeterliliği el verdiğince “hak ettiği iyi”ye ulaşabilmesini savunur (31). Liberal yaklaşımın özgür iradenin varlığının kabul edilmediği bir evrende var olamayacağı tanımı gereği açıktır. Peki, tıbbi etik ilkeler bu evrende nasıl etkilenirdi?

Aydınlatma ve Özerkliğe saygı ilkesi: Aydınlatma: Hekim, hastasını hastalığı hakkında hasta tarafından anlaşılır bir şekilde bilgilendirmekle yükümlüdür (31).

Özerklik ilkesinin söz konusu olabilmesi için hasta gerektiği kadar bilgilenebilmesi ve sonrasında kendisi hakkında, bağımsız olarak düşünüp karar verebilmesi ve kararı doğrultusunda eylemde bulunma yeterlik ve yetkinliğine sahip olması gerekir (31). Yani böyle bir evrende özerklik ilkesi söz konusu olamaz. Özerklik ilkesinin tıp pratiğine yansıması aydınlatma ilkesini oluşturduğundan aydınlatma ilkesinin de varlığından söz edilemez.

Tıbbi etik ilkeler içinde en eski olanlardan biri olan sır saklama ilkesine Hipokrat Andri’nda da yer verilmiştir (31). Üstelik Tıbbi Deontoloji Tüzüğü’nde önemle vurgulanmıştır ve TCK tarafından hekimin sır saklama ilkesi yükümlülük olarak tanımlanmıştır (31). Basit bir mantık kuralı gereği bir bilginin başkalarıyla paylaşılmasını isteyen bir irade yoksa sırdan söz edemeyiz. Özgür iradenin var olmadığı bir evrende istemek, istemenin var olmadığı bir evrende sır var olmayacaktır. Benzer şekilde söz konusu evrende yaşayan insanlar için mahremiyetin hayatta kalmaya bir etkisi olmadığı sürece oradaki insanlar mahremiyet kavramını geliştirmeyecektir.

Sağlıkta eşitliği, bütün insanların eşit sağlık durumunda olması olarak algılamak yanlıştır (31). Adalet ve eşitlik ilkesi: Bir ülkedeki ilgili yurttaşlara sağlık hizmetlerine eşit ulaşma olanağının sağlanmasıdır (31). Bu evrende komunitaryen yaklaşımı incelerken yaptığımız yorumlar bu ilke de geçerli olacaktır.

Yararlılık terimi başkalarına yardımcı olma anlamına gelir (31). Hekimlik uygulamalarında ise Yararlılık ilkesi: hasta bireylerin yararını yükseltme amaçlı eylemler olarak, “her türlü koşulda hasta yararına öncelik verilmelidir” halinde yükümlülük olarak kabul edilmiş ve böylece yararlılık ilkesine dönüştürülmüştür (31). Başlıca iki grupta değerlendirmek mümkündür: mutlak yarar ya da yararlar zararın dengesi. Günümüzde zarar vermeden mutlak yarar pratikte mümkün gözükmeyeceğinden yarar, zarar dengesinde yarar lehine kararların uygulanması yararlılık ilkesi için daha uygun görünmektedir (31). Daha önce de belirtildiği gibi herhangi bir organizmanın sonuçları kendi yaşamına yarar getirecek eylemlerde bulunma eğilimi bir doğa kanunudur. Fakat bunun şu anki evrenimiz için hastalar arası ayrımcılık yapmadan fark gözetmeksizin hayata geçirilmesi gerekliliği göz önüne alındığında söz konusu evrende bu ilkenin ne düzeyde pratiğe döküleceği tartışmaya açıktır. Öte yandan yararlılık ilkesinde olduğu gibi yarar zarar açısından karmaşık bir değerlendirme yapılması üst düzey bir bilisi bu da iradeyi gerektirir. Fakat daha önce de tartışıldığı gibi söz konusu evrendeki fayda kavramının tekdüzeliği göz önüne alınırsa şu an ki evrenimizdeki kadar karmaşık bir değerlendirme gerektirmeyecektir. Yine de var olabilse bile etki alanı oldukça dar olan bir ilke olacaktır.

Sonuç olarak, yukarıda açıklanan temel ilkelerin tamamı özgür irade ile yakından ilişkilidir; bu nedenle, özgür iradenin varlığının kabul edilmediği bir evrende etğin de varlığını sürdürmeyeceği ifade edilebilir.

SONUÇ

Tarih boyunca sosyoloji, etik, ontoloji gibi pekçok alanda özgür irade kavramı tartışılmıştır. Pekçok filozof insanın fiziksel belirlenimcilikten etkilenmekle birlikte özgür alanlara da sahip olduğu konusunda hemfikirdir. Davranışlarımızın ve kararlarımızın mekanizmalarını aydınlatma konusunda nörobilim alanında yapılan bazı çalışmalar bazı genlerin agresif davranışlardan sorumlu olabileceğini göstermektedir. Öte yandan incelediğimiz çalışmalarda sosyal modifikasyonlar biyolojik süreçlere baskın görünmektedir. İnsan iradesinin bu sosyal ve biyolojik süreçlerin neresinde olduğu sorusu gizemini korumaktadır. Mevcut yöntemler şiddet konusunda nörolojik, genetik, sosyal risk faktörlerini açıklamada kullanılsa da özgür iradenin varlığı sorusuna net bir cevap oluşturamamaktadır. Özgür iradenin varlığı sorusuna yanıt verme yöntemiyle ulaşma fikri ise tüm biyolojik ve sosyal süreçlerin bilinmemesi ve bilindiğini kabul etme noktasında bir ölçü oluşturmanın imkânı açısından kullanışlı değildir. Özgür iradenin kesin olarak var olup olmadığı sorusunu göz ardı edip özgür iradenin varlığının etiği nasıl etkilediğini incelediğimizde ise etiğin varlığının özgür iradenin varlığına bağlı olduğunu gördük. Şu koşullarda en doğru yaklaşım varlığını kanıtlayamamak da özgür iradenin varlığını kabul etmemiz gibi görünmektedir.

TEŞEKKÜR

Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Etiği ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Nesrin Çobanoğlu'na çalışmanın makale haline getirilmesi konusundaki önerisi ve makalenin düzenlenmesindeki katkılarından dolayı teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

1. Omoregie J. Freewill: The degree of freedom within. UK: Author House ISBN 978-1-5049-8751-6; 2015.
2. Hegeler, Edward C. *The Monist*, Vol. 20. Open Court; 1910.
3. Caruso GD. The Folk Psychology of Free Will: An Argument Against Compatibilism. *Kriterion Journal of Philosophy*.2012;26:57.
4. Doyle B. The Standard Argument Against Free Will[internet]: The Information Philosopher;2020 [cited 07.01.2020]. Available from: https://www.informationphilosopher.com/freedom/standard_argument.html
5. Öztürk F. Geç Dönem Stoacılarının Etik Anlayışı ve Kant'ın Deontolojik Karşılaştırması. İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi.2018;7(2):18-24.
6. Yıldırım E. Anthony Giddens'in Yapılanma Teorisi. *Bilgi*.1999;1:25-44.
7. Yalçınkaya A. Bilim Felsefesinde Belirlenimcilik Tartışmaları: Eleştirel Gerçekçi Bir Giriş. *Bilgi* 2014;28:1-21.
8. Jeans SJ. Modern Fizik ve Özgür İrade Meselesi. *Fizik ve Felsefe*.1943;215-17.
9. Bağlı M. Klasik Fizik (Newton paradigmasının) ve İlkeleri Bağlamında Modern Bilincin ve İktidarın İmkanları: Özgürlük ve Yetkinlik. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2002;4(3):33-54.
10. Borja Jimenez KC, Abdelgabar AR, De Angelis L, McKay L, Keysers C, Gazzola V. Changes in brain activity following the voluntary control of empathy. *Neuroimage*. 2020 Jan 10:116529.
11. Maoz U, Yaffe G, Koch C, Mudrik L. Neural precursors of decisions that matter—an ERP study of deliberate and arbitrary choice. *Elife*. 2019 Oct 23;8. pii: e39787. doi: 10.7554/eLife.39787.

12. Koyama E, Zai CC, Bryushkova L, Kennedy JL, Beitchman JH. Predicting risk of suicidal ideation in youth using a multigene panel for impulsive aggression. *Psychiatry Res.* 2019 Dec 2;112726. doi: 10.1016/j
13. Faria MA. "Violence, mental illness, and the brain- A brief history of psychosurgery: Part 3 - From deep brain stimulation to amgdalotomy for violent behavior, seizures, and pathological aggression in humans". *Surgical Neurology International.* 2013 July;4(91)
14. Ballantine HT, Jr, Giriunas IE. "Advances in psychiatric surgery", In: Rasmussen T, Marino R, editor, *Functional Neurosurgery.*1979; 20(6):p. 155-164.
15. Hitchcock ER, Ballantine HT, Meyerson BA (editors). "Modern Concepts in Psychiatric Surgery". Elsevier. 1978; p. 111-127.
16. Gilman S, Newman SW. *Manter and Gatz's Essentials of Clinical Neuroanatomy and Neurophysiology.* Philadelphia. FA Davis Co. 1992;8: p. 201-261.
17. Mark VH, Ervin FR. "Violence and the Brain". Harper and Row. 1970; p. 1-174.
18. Horgan J. "The forgotten era of brain chips". *Scientific American.*2005 October;293(4):p. 66-73.
19. Segal JB. "Inherited proclivity: When should neurogenetics mitigate moral culpability for purposes of sentencing". *J Law Bioscience.* 2016 Feb 15;3(1):227-237.
20. Takahashi A, Miczek KA. "Neurogenetics of aggressive behavior: studies in rodents". *Curr Top Behov Neuroscience.*2014;17(3):44.
21. Stochholm K¹, Bojesen A, Jensen AS, Juul S, Gravholt CH. Klinefelter sendromu ve XYY sendromu olan erkeklerde suçluluk : bir kohort çalışması. *BMJ Open.* 22 Şubat 2012;2 (1): e000650. doi: 10.1136 / bmjopen-2011-000650.
22. Dawson B, Trapp RG. *Basic & Clinical Biostatistics (LANGE Basic Science):* McGraw-Hill Medical. 2004.
23. Maden M. Karl Popper Felsefesinde Bilimsel Doğrular Ve Yanlışlanabilirlik İlkesi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 02 Nisan 2019;p. 291.
24. Bobzien S. Forerunners of Modus Ponens and Modus Tollens. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* 2006; [cited 05.05.2020 04:14]. Available from: <https://plato.stanford.edu/entries/logic-ancient/#ForModPonModTol>
25. Çetinkaya Ö. Karl Popper'in Yönteminde Hipotetik-Dedüktif Formun Bilimsel İnşası. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.*2014;19:103-119.
26. Yıldırım G, Kadioğlu S. Etik ve Tıp Etiği Temel Kavramları. *C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi.*2007;29 (2):7-12.
27. Kadioğlu S. Etik Etik Dedikleri, III. Koloproktoloji- Stomaterapi Sempozyum Özet Kitabı, 12-14 Nisan. Adana. Adana Ostomi Derneği, Türk Tabipler Birliği, Çukurova Üniversitesi, Cleveland Clinic katkılı yayım. 2007;p. 86-88.
28. Arda B. Etiğe kavramsal giriş ve temel yaklaşımlar. Eds.: Arda B, Kahya E, Başağaç Tamay G. *Bilim Etiği ve Bilim Tarihi.* Ankara. Ankara Üniversitesi Basımevi. 2004; p.21-36
29. Amdam, G. V. & Hovland, A. L. Measuring Animal Preferences and Choice Behavior. *Nature Education Knowledge.* 2011;3(10):74.
30. Kılıç Y. Kant'ın Etik Görüşünde 'Değerli Eylemin Olanığı'. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.*2015;22:93-100.
31. Çobanoğlu N. Tıp Etiğinde Kuramlar/Yaklaşımlar ve İlkeler. *Kuramsal ve Uygulamalı Tıp Etiği.* Ankara. Eflatun yayınevi. 2009;1:17-19.

Seçim yapmanın olanaklılığı üzerine bir değerlendirme

An Assessment of the Possibility of Choice-Making

Şükrü KELEŞ^a

“Sophie’nin Seçimi” (Yazar: *William Styron*, 1979; Senaryo ve Yönetmen: *Alan J. Pakula*, 1982), kurgusal açıdan iki zamana odaklanmaktadır. Sophie (*Meryl Streep*), Yahudilere yönelik gerçekleştirilen soykırım günlerinde yaşadıklarını şimdiki zamanda hatırlamaktadır. Sophie, Auschwitz toplama kampına getirildiği gün çocukları hakkında bir karar almaya zorlanmış ve bir kriz anında aldığı karar yaşamında kalıcı bir iz bırakmıştır. Toplumsal belleğe de kazınan soykırım günlerinin izlerini üstünde taşıyan Sophie için geçmişi unutmak, almış olduğu karar nedeniyle zorlayıcıdır.

Bu yazının ana ekseninde duran Sophie, geçmiş yaşantısı ile hesaplaşmasına devam eden bir karakterdir. Bu çalışmada Sophie’nin dünyanın kötülüklerle dolu ve adaletsiz bir yer olduğuna ilişkin düşüncelerinin filizlendiği koşullar, filmin alt metinleri olarak etik açıdan değerlendirilecek ve bu bağlamda seçim yapmanın olanaklılığı üzerine düşünülecektir.

Sophie’nin ilk seçimi: Babanın söyleminden kopuş ya da ‘büyüme’

Sophie, hayranlık duyduğu babasını gözden çıkararak hayatındaki ilk büyük kopuşu yaşar. Bu kopuş onun büyümesinde^[1] önemli bir dönüm noktasıdır. Babasının ‘Polonya’daki Yahudi Problemi’ başlıklı konuşmasını düzenleyen Sophie, konuşmada arka arkaya vurgulanan ‘imha’ kelimesine odaklanır. Babasının daha önce fark etmediği bir yönü ile karşılaşan Sophie, babasının mükemmel olduğuna ilişkin ‘iyi’ düşüncelerinin gerçekte temelsiz olduğuyula yüzleşmek durumunda kalacaktır. Söz konusu yüzleşme, babanın egemen söylemini bundan böyle kabul etmeyecek olan Sophie’nin kendi kimliğini kazanmasında önemli bir rol oynayacak ve ilk seçimini babasından koparak yapmasına neden olacaktır. Ardından bir direnişçi ile ilişki kuran Sophie babasının bakış açısını ve dilini kabul etmez; bunun bedelini ise ağır öder. Sophie, *artık*, dünyaya karşı beslediği güvensizliğin üzerini örtmeye çalışan ve güçlü durmaya çabalayan bir varoluş sergiler.

Sophie, diğer bir kopuşu toplama kampına geldiğinde çocukları üzerinden yaşamıştır. Sonraki bölümde bu kopuş detaylı olarak irdelenecektir. Burada üzerinde durulması gereken nokta, böylesine derin boşluklarla yaşamaya çalışan Sophie için zorlayıcı koşullarla mücadele etmeye olan inancın hâlâ diri oluşudur. Örneğin, toplama kampında tutulduğu günlerde babasına ait gazetede yayımlanan bir yazıyı ayakkabısının içinde saklamaktadır. Önce babasının söylemini reddeder, ama sonra, yaşam koşulları onu sıkıştırdığında hem kendisinin hem de çocuklarından birinin yaşamını kurtarmak umuduyla babasının kalemine tutunmayı dener. Sophie’nin bu tutumu içsel bir çelişki olarak değil, içinde bulunduğu durumla başetme çabası olarak yorumlanabilir. Çevre koşullarının oldukça keskin bir belirleyen olduğu toplama kampında Sophie, yaşama bağlanmanın yollarını aramaktadır. Kendi varlığını sürdürmenin bir yolu Jung’un ‘Persona’ adını verdiği bireyin dış dünyaya karşı takındığı tavrın biçimi ile benzerlik göstermektedir. Jung’a göre, “Persona, gereken uygunluk veya adaptasyon ihtiyacıyla ortaya çıkmış olan fonksiyonel komplekstir, ancak hiçbir koşulda bireyle özdeş değildir” (1). Persona, en genel anlamda birey ile toplum arasındaki uzlaşıya vurgu yapmaktadır. Bu uzlaşının dış dünya ile ilgili olduğu düşünüldüğünde Sophie’nin kamptaki personasına bürünmesi -Kamp komutanının sekreteri, örgüt için çalışmaya niyetlenen bir ajan-, onun kamp koşullarındaki baskı karşısında bir varlık kazanıp

^aKaradeniz Teknik Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı ✉ kelesukru@gmail.com

yaşamını sürdürmenin yollarını araması olarak yorumlanabilir. Çünkü çevresi ve içsel yaşamının koşullarının farkında olan bir kişide persona, dış dünyayla ilişki kurmayı kolaylaştıran bir çeşit koruyucu maske gibidir. Bu türden bir personanın kampta bulunduğu süreç içerisinde onun hayatta kalmasına yardım ettiği açıktır. Bununla birlikte, Sophie'nin kamptaki tutum ve davranışlarına bu açıdan yaklaşım hayatındaki kopuşlarla nasıl mücadele ettiğini anlamak konusunda da önemli bir zemin oluşturmaktadır.

Her Seçim Etik Açından Değerlendirilebilir mi?

Seçmek, en az iki şey arasından birini daha üstün bularak yeğlemektir. Seçme eylemi en az iki şey arasından birine yönelerek, yöneldiğim şeyi uygun bulduğum biçimde -özgürce, baskı altında kalmadan ve özerkliğimin bir göstergesi olarak- ve benim tarafımdan verilmiş bir karar olarak düşünülebilir. Özgür karar alma olanağına sahip olduğum durumlarda, benim seçimimin iyiliği ya da kötülüğü ile doğruluğu ya da yanlışlığı üzerine etik açıdan bir değerlendirme yapmak uygundur. Ancak aksi bir durumda, örneğin özgür karar alma koşullarının olmadığı durumlarda alınan karara ilişkin olarak, eylemin doğru ya da yanlış olduğu biçiminde bir değerlendirme yapmak uygun olmayacaktır. Bir seçme eyleminin etik açıdan uygun olup olmadığı üzerine değerlendirme yaparken eylemi önceleyen kararın uygun koşullarda alınıp alınmadığı gözetilmelidir.

Sophie'nin ilk seçiminin babanın söyleminden kopuş olduğu bir önceki bölümde belirtilmişti. Sophie'nin bu seçimi, özgür ve özerk bir birey olarak aldığı bir karara dayanmaktadır. Etik açıdan bu seçimi değerlendirirken Sophie'nin uygun ortam ve koşullara sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sophie'nin bu eylemine bakarak, kimi insanları imha etmeyi öneren babasının antisemitist söyleminin yanında durmayan ve ırk ayrımı gözetmeksizin her insanın yaşamının değerliliğine inanan biri olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür.

Sophie'nin hayatında önemli bir yer edinen diğer bir seçimi ise Auschwitz toplama kampına getirildiği ilk gün yaşanmıştır. SS (Koruma Timi) Subayı, Sophie'nin çocuklarından ancak birinin yanında kalmasına izin verir ve diğer çocuğun alınacağını söyler. Bu noktada çocuklardan birini seçmesi yönünde Sophie'ye bir *emir* verilir. Emre itaat etmediğinde her iki çocuğunu da kaybedecek olan Sophie, böylesi bir kriz anında oğlunu seçip kızından ayrılır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, seçim yapmasını isteyen erk, onu bir seçim yapmaya zorlamıştır. Sophie'nin aldığı bu kararın koşulları düşünüldüğünde söz konusu seçim, etik açıdan değerlendirilebilir nitelikte değildir.

Denklem diğer taraftan kurulup Sophie'yi seçime zorlayan Subay ve temsil ettiği inancın yapısı üzerine düşünüldüğünde, söz konusu zorlamayı temellendirecek argümanların izini sürmek mümkündür. Erkin sözcüsü olan Subay, dini açıdan inançlı olduğunu söyleyen bir kadından inanç sisteminin değerlerine uymasını istemektedir. Kadın inançlı olduğunu söylediğine göre "Bırakın çocuklar eziyet çekmeden bana gelsinler" diyen kurtarıcıya karşı gelmemeli ve bu buyruk çerçevesinde çocuklarından vazgeçme cesaretini gösterebilmelidir. Subay, Yahudi olmayıp Polonya'lı olduğu için kadına çocuklar arasında bir seçme hakkı tanıdığını vurgulamaktadır. Subay tarafından temsil edilen inanış, kadına sunduğu bu seçim hakkı üzerinden de sahip olduğu değer sistemi hakkında bilgi vermektedir. Kadına çocukları arasında seçim yapması konusunda emir veren erk, insanların etnik kökenlerine göre bir sınıflandırma yapma ve onlara yaşam hakkı tanıyıp tanımama hakkını kendinde gören bir ülkünün savunuculuğunu üstlendiğini açığa vurmaktadır.

Bir seçim yapma eylemi üzerine düşünüldüğünde, seçilemeyecek şeylerin de olabileceği bilgisine örnek film üzerinden ulaşmak mümkündür. Bu anlamda, bazı koşullarda ve bazı şeyler arasında seçim yapılamayabilir. Seçilemeyecek olan şeylerin de olabileceği bilgisi akılda tutularak, eğer seçim yapılamayacak olan şeyler arasında zorla seçim yapmak için baskı ve benzeri zorlayıcı koşullar oluşturulursa seçme eylemini etik açıdan değerlendirmek olanaklı değildir.

Sophie'nin Son Seçimi: Yaşamdan vazgeçiş

Yaşamın sonlandırılması üzerine düşünmeye başlarken bu eylemin kişinin bir seçimi olması kadar, eylemin gerçekleştirildiği toplumsal koşulların da göz önünde bulundurulması önemli görünmektedir. Yaşamını sonlandıran insanların var olduğunu gösteren birtakım istatistiksel veriler, insanların değerlerine ve içsel derinliğine ulaşmak için yeterli değildir, daha fazlasına gereksinim vardır; bu bilgi toplumsal koşulları anlamak için önemlidir. İstatistiksel çıkarımlar yaşamın sonlandırılmasını toplumsal bir olgu olarak ele almakta ve “bireyi birey olarak, güdüleri ve fikirleri ile bir yana bırakmaktadırlar” (2). Bu anlamda etik bir değerlendirmede altı çizilmesi gereken nokta, nicel bir yaklaşımla verilerin kaba genellemelerine karşılık, toplumsal koşulların yaşamını sonlandıran kişilerin eylemine nasıl bir etkide bulunduğunun belirlenmesidir. Volant’a göre, “istediği kadar özgür ve düşünülmüş gibi görünsün, ölme isteği/arzusu toplumdaki değerlere dayanmaktadır. Bilinçli ya da değil, yaşamını sonlandıran kişi yaşadığı zamanın havasını solumakta ve genel anlayışın damgasına maruz kalmaktadır” (3). Soykırım gibi tarihsel bir dönemin içinden geçen ve anneliği üzerinden de köşeye sıkıştırılan Sophie'nin yaşamını sonlandırma girişimlerini anlayabilmek için hem aldığı bireysel kararlara hem de çevresel etkenlere bütünlüklü bir açıdan bakmak gerekmektedir.

Sophie'nin yaşamını sonlandırma yönelik ilk girişimi, kampta bulunduğu zaman gerçekleşmiştir. Sophie'nin bir yandan aldığı kimi kararlarla hesaplaşmasına bir yandan da bu dünyanın yaşanılabilir bir yer olup olmadığını sorgulaması ile Camus'nun gerçekten önemli olan bir tek felsefe sorununa dikkat çekmesi arasında bir benzerlik kurulabilir. Camus'a göre, “yaşamın yaşamaya değip değmediği konusunda bir yargıya varmak, felsefenin temel sorusuna yanıt vermektir” (4). Yaşam deneyiminde üstüste olumsuzluklarla karşılaşan Sophie'nin yaptığı seçimlerle hesaplaşma süreci üzerine derinleştiğinde, içinde taşıdığı yükü bir başkasıyla paylaşmamış ve kendi yalnızlığı içinde hayatın yaşanmaya değmez olduğu yönündeki düşüncesini günden güne içselleştirmiş olduğu söylenebilir. Bu anlamda Sophie'nin yaşamını sonlandırmaya yönelik ilk girişimi tanrıya duyduğu isyanın dile getirilişi olarak yorumlanabilir. Sophie'nin isyanı sevdiklerinin tek tek elinden alınmasına duyduğu öfkenin bir göstergesidir. Ayrıca sevdiklerini kaybetmiş olan birinin hâlâ hayatta olmasından ötürü duyduğu utanç da bu girişiminin gerekçeleri arasında sayılabilir. Camus, “yaşam yaşanmaya değmediği için insan kendini öldürür” (5) derken Sophie'nin o dönemdeki yaşam algısı, bu saptamaya uygun düşmektedir. Sophie için sevdikleri olmadan yaşam anlamını yitirmiş ve kurtarıcıya olan inancı da kalmamıştır artık.

Sophie'nin yaşamını sonlandırma girişimini takip eden yıllarda, Nathan (*Kevin Kline*) ile kurduğu ilişki düşünüldüğünde çektiği acıların devam ettiği görülür; özgürlüğü ile tutsaklığı birbirine karışmıştır. Bir yandan tutkuyla sevilirken bir yandan da hırpalanan biri olarak, yaşam ile ölüm arasındaki sınırın gittikçe ortadan kalktığı bir dönemin içinden geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Gündelik hayat içerisinde aşırı uçlar arasında salınan Sophie, kimi zaman yaşamın yaratıcılıkla, sevinçlerle ve sıkıntılarla *iyi* olduğunu kabul ederken kimi zaman da anlamdan yoksunlaştığı sanısı arasında gidip gelmektedir. Böylesi gidip gelişler yaşayan Sophie'nin aldığı kararlarda çözülmesi güç bir etik problem olduğu söylenebilir. Çözülmesi güç, çünkü yaşamını sonlandırma eylemini önceleyen kararın nedeninin acısını dindirmek amaçlı olduğu söylendiğinde, acaba düşünülmemiş bir başka çözüm olasılığı gözden kaçırılmış mıdır? Schopenhauer'a göre, “insan, şimdiki zamana hapsolmuş olan acılara maruz değildir; kıyaslanamayacak acıların, doğası geleceğe ve geçmişe doğru taşınan manevi acıların da pençesi altındadır: Bu yüzden doğa, karşılık olarak, onun yaşamına bizzat bir son dayatmazken, bu yaşamı dilediğince sona erdirebilme ayrıcalığı tanımıştır; ve böylece, hayvan gibi, *yapabildiği* sürece yaşamının değil, ama aynı zamanda da *istediği* sürece yaşamının ayrıcalığını tanımıştır” (6). Bu noktada, ortaya çıkan problem irdelenirken bir etikçinin yaşam konusunda nasıl bir değerlendirme yapacağı önem kazanmaktadır. Yaşama nasıl bir değer atfedilmelidir? Bu sorunun ışığında öncelikle, “insana verilen böylesi bir *ayrıcalık* insan tarafından hangi koşullarda kullanılmalıdır?” sorusuna yanıt verilmelidir. Ya da insan böylesi bir ayrıcalığı kullanmalı mıdır? Bu noktadaki etik çıkarsama, Sophie'nin böylesi bir ayrıcalığı

kullandığında yaşamın değerliliğini yadsımış olmadığı, sadece yaşamdan aldığı doyumunu öncelediği üzerine kurulabilir.

Sonuç

İnsanın içine doğup büyüdüğü toplumsal, politik, sosyal ve ekonomik bağlarla çevrelenmiş olarak yaşamını sürdürdüğü genel olarak kabul edilen bir gerçektir. Tarihsel açıdan bakıldığında soykırım ve savaş olgularında olduğu gibi, insanlığın çetin koşullarda yaşamayı tecrübe ettiği söylenebilir. Pakula'nın filmine etik açıdan kabul edilemeyecek uygulamalara ışık tutan bir dönem filmi olarak yaklaşılabilir. Film, birçok etkenin etkisi altında kalan insanın geçmişe dönük sorgulamalarını, sancısını açık bir biçimde irdelemektedir. Ayrıca insanın kriz anlarında almak zorunda olduğu kararların sorumluluğunu üstlenirken çektiği acılara da değinmektedir.

Filmin söylemine yöneltilebilecek olumsuz eleştirilerden biri, insanın kendisini kuşatılmışlığından kurtaracak birtakım düşünce ve değerlerin de yaratıcısı olabileceğini vurgulamasındaki yetersizliğidir. Film, bir kadını anneliği üzerinden köşeye sıkıştırarak, yaptığı seçim üzerine düşünmemizi beklerken, aslında seçme eylemini bir anlamda kısırlaştırmıştır. Hayatın adil bir yaşam sürme imkânı tanımadığı kimi durumlara rağmen insan, tüm olumsuzlukların farkında olarak seçenekleri arttırmanın yollarını arayabilir. İnsan umutsuzluğa kapılıp yaşamını sonlandırmayı önceleyebilir; bu durum, insanın eylem seçeneklerinden sadece birisidir. Dünyanın adaletsiz, insanlık tarihinin kötülüklerle dolu olduğu gerçeğini karşısına alarak eylem seçeneklerini arttırmanın yollarını da arayabilir insan; bu durum, insanın yaşamın her türlü zorluğuyla başetme yetisine sahip olduğu biçiminde yorumlanabilir.

Kaynakça:

1. Jalonde Jacobi, J. 'C.G. Jung Psikolojisi', Çev: Mehmet Arap, İlhan Yayınevi, 2002. s.46.
2. Durkheim, 1981 – Alıntı: Volant, 2005. Eric Volant, 'İntiharlar Sözlüğü', Çev: Turhan Ilgaz, Sel Yayıncılık, Birinci Baskı, 2005. s.7.
3. Eric Volant, A.g.e. İntiharlar Sözlüğü, s.14.
4. Albert Camus, Sisifos Söyleni Çev: Tahsin Yücel. Can Yayınları, 8. Baskı, 2004, s. 15.
5. Albert Camus, A.g.e. Sisifos Söyleni, s.20.
6. Schopenhauer - Alıntı Volant, 2005. A.g.e İntiharlar Sözlüğü, s. 95.

HAKEMLERE TEŞEKKÜR

Türkiye Biyoetik Dergisi'nin dört sayıdan oluşan altıncı cildinde 3 derleme, 8 özgün makale, 2 eleştirel anlatı okumaları, 1 öğrencinin sesi ve 2 tane de editöre mektup yazısı basılmış, 3 derleme, 1 öğrencinin sesi ve 1 editöre mektup yazısı reddedilmiştir.

Aşağıda isme göre alfabetik sırayla listelediğimiz hakemlere özenli değerlendirmeleri ve yol göstericilikleri için şükranlarımızı sunarız.

Ayşe Kurtoğlu
Cemal Taluğ
Cumhur İzgi
Eray Serdar Yurdakul
Fatma Gülsüm Önal
Gamze Göker
Gamze Özbek Güven
Gizem Gülpınar
Gülten Dinç
Muhammet Arslan
Mustafa Çoban
Seyhan Demir Karabulut
Sibel Öner Yalçın
Şerife Yılmaz
Şükran Sevimli
Tolga Güven
Vedat Rıfat Yıldırım
Zehra Göçmen Baykara